

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie

Wiersma, J.K.C.

Citation

Wiersma, J. K. C. (2023, November 8). *Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Eindnoten

- ¹ Bly, R. (1997), pp. 169-70.
- ² Kinneging, A. (2005), p. 17.
- ³ Verbrugge, A. & J. van Baardewijk, (2004), p. 7.
- ⁴ Nussbaum, M. (2010), *Not For Profit*, pp. 1-2.
- ⁵ Kronman, A. (2019), p. 23.
- ⁶ Kronman, A. (2019). "Many people have an allergy to the word 'aristocracy', p. 23.
- ⁷ Plato, *Politeia*, 561c/d: (...) και διαζή τὸκαθ' ἡμέραν οὕτω χαριζόμενος τῇ προσπιπτούσῃ ἐπιθυμίᾳ, τοτὲ μὲν μεθῶν και καταλούμενος, αὐθις δὲ ὑδροποτῶν και κατισχναινόμενος, τοτὲ δ' αὖ γυμναζόμενος, ἔστιν δ' ὅτε ἀργῶν και πάντωνάμελῶν, τοτὲ δ' ὡς ἐν φιλοσοφίᾳ διατρίβων. πολλάκις δὲ πολιτεύεται, και ἀναπηδῶν ὅτι ἂν τύχη λέγει τε και πράττει: κἂν ποτὲ τινας πολεμικοὺς ζηλώσῃ, ταύτη φέρεται, ἢ χρηματιστικούς, ἐπὶ τοῦτ' αὖ. και οὔτε τις τάξις οὔτε ἀνάγκη ἔπεστιν αὐτοῦ τῷ βίῳ, ἀλλ' ἡδὺν τε δὴ και ἔλευθέριον και μακάριον καλῶν τὸν βίον τοῦτον χρῆται αὐτῷ διὰ παντός. De vertaling is van mijzelf. Uitgebreide toelichting op welke passages ikzelf vertaald heb en welke passages niet is te vinden in de paragraaf 'methodologie' in de inleiding van dit boek.
- ⁸ Zie ook Van Geest, P. (2004), waar deze hermeneutiek uitgebreid wordt besproken.
- ⁹ Lasch, C. (1996), p. 6.
- ¹⁰ Zie hiervoor ook: "America's New Aristocracy" in: *The Economist*. 22 januari 2015. <https://www.economist.com/leaders/2015/01/22/americas-new-aristocracy> Geraadpleegd op: 21 oktober 2021.
- ¹¹ Zie hiervoor ook: "The 9.9 Percent Is the New American Aristocracy" in: *The Atlantic*. June 2018. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/the-birth-of-a-new-american-aristocracy/559130/> (Geraadpleegd op: 21 oktober 2021).
- ¹² Lasch, C. (1996), p. 6.
- ¹³ Lasch, C. (1996), p. 28.
- ¹⁴ Lasch, C. (1996), pp. 28-9.
- ¹⁵ Lasch, C. (1996), pp. 44-5.
- ¹⁶ Cf. Spangenberg, F. & Lampert, M. (2011), p. 12.
- ¹⁷ Behoudens Lysias 25.8.: πρῶτον μὲν οὖν ἐνθυμηθῆναι χρὴ ὅτι οὐδεὶς ἐστὶν ἀνθρώπων φύσει οὔτε ὀλιγαρχικός οὔτε δημοκρατικός ἐν Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 1131a27: ἀλλ' οἱ μὲν δημοκρατικοὶ ἔλευθερίαν, οἱ δ' ὀλιγαρχικοὶ πλοῦτον, οἱ δ' εὐγένειαν, οἱ δ' ἀριστοκρατικοὶ ἀρετήν.
- ¹⁸ Zie ook: Blössner, N. in: Ferrari, G. (2007), pp. 374-5.
- ¹⁹ Plato, *Politeia*, boek VIII, *passim*.
- ²⁰ Zie: Blössner, N. in: Ferrari, G. (2007), pp. 345-85; Bloom, A. (1991), p. 414.
- ²¹ Plato, *Politeia*, 544d/e: οἷσθ' οὖν, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι και ἀνθρώπων εἶδη τοσαῦτα ἀνάγκη τρόπων εἶναι, ὅσα περ και πολιτειῶν; ἢ οἷε ἐκ δρυός ποθεν ἢ ἐκ πέτρας τὰς πολιτείας γίνεσθαι, ἀλλ' οὐχὶ ἐκ τῶν ἡθῶν τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν, ἃ ἂν ὡσπερ ῥέψαντα τᾶλλα ἐφέλκῃσθαι.
- ²² Plato, *Politeia*, 544e: κατασκευαί τῆς ψυχῆς.
- ²³ Zie ook: Pappas, N. (2003), pp. 164-8.
- ²⁴ Strikt genomen is zij dus niet volkomen perfect. Dit is een analytisch probleem in Plato dat van weinig belang is voor mijn onderwerp. Beets (2002), pp. 154-5, vergelijkt deze situatie met het vraagstuk hoe het mogelijk was waarom het perfecte paradijs toch uit elkaar kon vallen en komt zelf met het onbevredigende antwoord dat een dergelijk uiteenvallen noodzakelijk volgt uit de tweede wet van de thermodynamica, die stelt dat er noodzakelijkerwijs entropie ontstaat in ieder gesloten systeem.
- ²⁵ Plato, *Politeia*, 546d.
- ²⁶ Plato, *Politeia*, 546d.
- ²⁷ Plato, *Politeia*, 547b/c: εἰς μέσον ὠμολόγησαν γῆν μὲν και οἰκίας κατανειμαμένους ἰδιώσασθαι, τοὺς δὲ πρὶν φυλαττομένους ὑπ' αὐτῶν ὡς ἔλευθέρους φίλους τεκαὶ τροφέας, δουλωσάμενοι τότε περιοίκους τε και οἰκέτας ἔχοντες, αὐτοὶ πολέμου τε και φυλακῆς αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι.
- ²⁸ Plato, *Politeia*, 548a.
- ²⁹ Plato, *Politeia*, 547a-548c.
- ³⁰ Plato, *Politeia*, 548d-549b.
- ³¹ Plato, *Politeia*, 550a/b: τότε δὴ ὁ νέος πάντα τὰ τοιαῦτα ἀκούων τε και ὀρῶν, και αὖ τοὺς τοῦ πατρὸς λόγους ἀκούων τεκαὶ ὀρῶν τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ ἐγγύθεν παρὰ τὰ τῶν ἄλλων, ἐλκόμενος ὑπ' ἀμφοτέρων τούτων, τοῦ μὲν πατρὸς αὐτοῦ τὸ λογιστικὸν ἐν τῇ ψυχῇ ἄρδοντός τε και αὔζοντος, τῶν δὲ ἄλλων τὸ τε ἐπιθυμητικὸν και τὸ θυμοειδές
- ³² Plato, *Politeia*, 550b: και ἐγένετο ὑψηλόφρων τε και φιλότιμος ἀνήρ.
- ³³ Plato, *Politeia*, 550e: ὅσῳ ἂν τοῦτο τιμώτερον ἡγῶνται, τοσοῦτῳ ἀρετήν ἀτιμωτέραν.
- ³⁴ Plato, *Politeia*, 552b/c.
- ³⁵ Plato, *Politeia*, 551d: ἀεὶ ἐπιβουλεύοντας ἀλλήλους.
- ³⁶ Plato, *Politeia*, 552c/d.
- ³⁷ Plato, *Politeia*, 552d/e.
- ³⁸ Plato, *Politeia*, 553a-c.

- ³⁹ Plato, *Politeia*, 553d: τὸ δὲ γε οἶμαι λογιστικόν τε καὶ θυμοειδὲς χαμαὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν παρακαθίσας ὑπ' ἐκείνῳ καὶ καταδουλωσάμενος, τὸ μὲν οὐδὲν ἄλλο ἐὰν λογίζεσθαι οὐδὲ σκοπεῖν ἀλλ' ἢ ὁπόθεν ἐξελαττόνων χρημάτων πλείω ἔσται, τὸ δὲ αὖ θαυμάζειν καὶ τιμᾶν μηδὲν ἄλλο ἢ πλοῦτόν τε καὶ πλουσίους, καὶ φιλοτιμεῖσθαι μηδ' ἐφ' ἐνὶ ἄλλῳ ἢ ἐπὶ χρημάτων κτήσει καὶ ἑάν τι ἄλλο εἰς τοῦτο φέρῃ.
- ⁴⁰ Plato, *Politeia*, 554c.
- ⁴¹ Plato, *Politeia*, 554e: ὁμονοητικῆς δὲ καὶ ἡρμωσμένης τῆς ψυχῆς ἀληθῆς ἀρετῆ πόρρω ποι ἐκφεύγοι ἂν αὐτόν.
- ⁴² Plato, *Politeia*, 555c: οὐκ ἐθέλουσιν εἴργειν νόμῳ τῶν νέων ὅσοι ἂν ἀκόλαστοι γίνωνται, μὴ ἐξεῖναι αὐτοῖς ἀναλίσκειν τε καὶ ἀπολλύναι τὰ αὐτῶν, ἵνα ὠνούμενοι τὰ τῶν τοιοῦτων καὶ εἰσδανείζοντες ἔτι πλουσιώτεροι καὶ ἐντιμότεροι γίνωνται.
- ⁴³ Plato, *Politeia*, 555e.
- ⁴⁴ Plato, *Politeia*, 555e: οἱ δὲ δὴ χρηματιστὰ ἐγκύψαντες, οὐδὲ δοκοῦντες τούτους ὄρᾶν.
- ⁴⁵ Cf. Murray, C. (2013).
- ⁴⁶ Plato, *Politeia*, 556a: ἀναγκάζων ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι τοὺς πολίτας.
- ⁴⁷ Plato, *Politeia*, 556c.
- ⁴⁸ Plato, *Politeia*, 556b/c: ἄρ' οὐ τρυφῶντας μὲν τοὺς νέους καὶ ἀπόνους καὶ πρὸς τὰ τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὰ τῆς ψυχῆς, μαλακοὺς δὲ καρτερεῖν πρὸς ἡδονὰς τε καὶ λύπας καὶ ἀργούς.
- ⁴⁹ Plato, *Politeia*, 556c-e.
- ⁵⁰ Plato, *Politeia*, 556d: πλουσίῳ ἐσκιατροφηκῶτι, πολλὰς ἔχοντι σάρκας ἀλλοτρίας.
- ⁵¹ Plato, *Politeia*, 557a.
- ⁵² Plato, *Politeia*, 557b: οὐκοῦν πρῶτον μὲν δὴ ἐλεύθεροι, καὶ ἐλευθερίας ἡ πόλις μεστὴ καὶ παρρησίας γίνεσθαι, καὶ ἐξουσίαν ἀνὴρ αὐτῇ ποιεῖν ὅτι τις βούλεται.
- ⁵³ Liddell, H., Scott, R. & Jones, H. (1996), p. 532, eerste twee betekenissen, in het bijzonder b.
- ⁵⁴ Liddell, H., Scott, R. & Jones, H. (1996), p. 1344, in het bijzonder betekenis a, met toegevoegd commentaar "claimed by the Athenians as their privilege".
- ⁵⁵ Liddell, H., Scott, R. & Jones, H. (1996), p. 1344.
- ⁵⁶ Plato, *Politeia*, 557d.
- ⁵⁷ Plato, *Politeia*, 557e.
- ⁵⁸ Plato, *Politeia*, 558a.
- ⁵⁹ Plato, *Politeia*, 558c: ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανεμούσα.
- ⁶⁰ Plato, *Politeia*, 558d-559d.
- ⁶¹ Plato, *Politeia*, 560b: κενὴν μαθημάτων τε καὶ ἐπιτηδευμάτων καλῶν καὶ λόγων ἀληθῶν.
- ⁶² Plato, *Politeia*, 560e-561a: ὕβριν μὲν εὐπαιδευσίαν καλοῦντες, ἀναρχίαν δὲ ἐλευθερίαν, ἀσωτίαν δὲ μεγαλοπρέπειαν, ἀναίδειαν δὲ ἀνδρείαν.
- ⁶³ Plato, *Politeia*, 561c/d: (...) καὶ διαζῆ τὸ καθ' ἡμέραν οὕτω χαριζόμενος τῇ προσπιπούσῃ ἐπιθυμίᾳ, τότε μὲν μεθῶν καὶ καταλούμενος, αὐθις δὲ ὑδροποτῶν καὶ κατισχναινόμενος, τότε δ' αὖ γυμναζόμενος, ἔστιν δ' ὅτε ἀργῶν καὶ πάντων ἀμελῶν, τότε δ' ὡς ἐν φιλοσοφίᾳ διατρίβων. πολλὰκις δὲ πολιτεύεται, καὶ ἀναπηδῶν ὅτι ἂν τύχη λέγει τε καὶ πράττει: κἂν ποτὲ τινὰς πολεμικοὺς ζηλώσῃ, ταύτη φέρεται, ἢ χρηματιστικούς, ἐπὶ τοῦτ' αὖ. καὶ οὔτε τις τάξις οὔτε ἀνάγκη ἔπεστιν αὐτοῦ τῷ βίῳ, ἀλλ' ἡδὺν τε δὴ καὶ ἐλευθέριον καὶ μακάριον καλῶν τὸν βίον τοῦτον χρῆται αὐτῷ διὰ παντός.
- ⁶⁴ Dat dit allemaal gepaard gaat met mentale klachten zoals burn-outs, zie: Oostra, L. (14 april 2018).
- ⁶⁵ Ook Karl Marx (1961-71) beschreef dit type leven als een ideaal: "(...) während in der kommunistischen Gesellschaft, wo Jeder nicht einen ausschliesslichen Kreis der Tätigkeit hat, sondern sich in jedem beliebigen Zweige ausbilden kann, die Gesellschaft die allgemeine Produktion regelt und mir eben dadurch möglich macht, heute dies, morgen jenes zu tun, morgens zu jagen, nachmittags zu fischen, abends Viehzucht zu trieben, nach dem Essen zu kritisieren, wie ich gerade Lust habe, ohne je Jäger, Fischer, Hirt oder Kritiker zu werden", p. 33.
- ⁶⁶ Tocqueville, A. de (2011), pp. 19-21.
- ⁶⁷ Tocqueville, A. de (2011), p. 22: "een voorbeschikt feit".
- ⁶⁸ Tocqueville, A. de (2011), p. 23.
- ⁶⁹ Tocqueville, A. de (2011), p. 23.
- ⁷⁰ Tocqueville, A. de (2011), p. 441.
- ⁷¹ Meer over een juiste vertaling van *égalité des conditions*, zie de 'Verantwoording van de vertaling' in Tocqueville, A. de (2011), pp. 1063-4.
- ⁷² Respectievelijk boek II, deel I, hoofdstukken 13-17; boek II, deel III, hoofdstukken 5-7; boek II, deel III, hoofdstukken 8-10.
- ⁷³ Tocqueville, A. de (2011), pp. 457-8.
- ⁷⁴ Cf. Tocqueville, A. de (2019), p. 40.
- ⁷⁵ Tocqueville, A. de (2011), p. 498.
- ⁷⁶ Tocqueville, A. de (2011), p. 457.
- ⁷⁷ Tocqueville, A. de (2011), p. 659.
- ⁷⁸ Newport, C. (2016).
- ⁷⁹ Tocqueville, A. de (2011), p. 537.
- ⁸⁰ Tocqueville, A. de (2011), p. 463.
- ⁸¹ Tocqueville, A. de (2011), p. 537, definieert individualisme als volgt: "Individualisme is een weloverwogen en vreedzaam gevoel dat elke burger ertoe brengt zich van de massa van zijn medemensen te isoleren en zich met zijn familie en vrienden af te sonderen, zodat hij, na zich zo een kleine samenleving voor eigen gebruik te hebben gecreëerd, de grote samenleving met genoeg aan zichzelf overlaat".
- ⁸² Tocqueville, A. de (2011), p. 538.

- ⁸³ Tocqueville, A. de (2011), p. 663.
- ⁸⁴ Tocqueville, A. de (2011), pp. 483-4.
- ⁸⁵ Tocqueville, A. de (2011), p. 569.
- ⁸⁶ Tocqueville, A. de (2011), p. 747.
- ⁸⁷ Tocqueville, A. de (2011), p. 747.
- ⁸⁸ Tocqueville, A. de (2011), p. 748.
- ⁸⁹ Tocqueville, A. de (2011), p. 748.
- ⁹⁰ Tocqueville, A. de (2011), p. 748.
- ⁹¹ Tocqueville, A. de (2011), p. 748.
- ⁹² Tocqueville, A. de (2011), p. 748, had deze ironie ook al voorspeld: "De gelijkheid heeft de mensen op al deze dingen voorbereid: zij heeft hen ertoe gebracht ze te ondergaan en vaak zelfs als een weldaad te beschouwen".
- ⁹³ Tocqueville, A. de (2011), p. 748.
- ⁹⁴ Tocqueville, A. de (2011), p. 29.
- ⁹⁵ Tocqueville, A. de (2011), p. 754.
- ⁹⁶ "Democracia morbosa" verscheen in 1917 in het tijdschrift *El Espectador* en *La rebelión de las masas* is van oorsprong een feuilleton uit de Madrileense krant *El Sol*. De afzonderlijke hoofdstukken verschenen tussen oktober 1929 en augustus 1930. De vertaler van *La rebelión de las masas*, Diederik Boomsma, heeft het artikel "Democracia morbosa" opgenomen in zijn vertaling *De opstand van de massamens*. Voor de Spaanse tekst van *La rebelión de las masas* naar de teksteditie van Thomas Mermall (1998).
- ⁹⁷ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 33. Ortega y Gasset, J. (1963), p. 135: *La democracia, como democracia, es decir, estricta y exclusivamente como norma del derecho político, parece una cosa óptima. Pero la democracia exasperada y fuera de sí, la democracia en religión o en arte, la democracia en el pensamiento y en el gesto, la democracia en el corazón y en la costumbre es el más peligroso morbo que puede padecer una sociedad*. Boomsma vertaalt hier *la democracia en el corazón* met 'in gevoelens'. Ik kan me voorstellen dat Ortega y Gasset hier ook vooral verwijst naar 'kwesties van het hart', zoals de liefde, die zich ook slecht zouden lenen voor democratisch denken. Wat mij betreft had een letterlijker vertaling ook gekund.
- ⁹⁸ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 35. Ortega y Gasset, J. (1963), p. 136: *Pues bien, el demócrata ha acabado por simpatizar con la plebe, precisamente en cuanto plebe, con sus costumbres, con sus maneras, con su giro intelectual. (...) En el orden de los hábitos, puedo decir que mi vida ha coincidido con el proceso de conquista de las clases superiores por los modales plebeyismo. (...) Toda interpretación soi-disant democrática de un orden vital que no sea el derecho público es fatalmente plebeyismo*. Het moge duidelijk dat Boomsma in deze passage zich zeer veel vrijheden gepermitteerd heeft. De adjectieven in de Nederlandse vertaling zijn niet helemaal te billijken met het origineel. De vertaling zorgt ervoor dat de tekst rauwer overkomt dan het origineel van Ortega y Gasset is.
- ⁹⁹ Cf. Spangenberg, F. & Lampert, M. (2011), p.78.
- ¹⁰⁰ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 67.
- ¹⁰¹ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 67.
- ¹⁰² Ortega y Gasset, J. (2016), p. 69.
- ¹⁰³ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 69.
- ¹⁰⁴ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 71.
- ¹⁰⁵ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 71.
- ¹⁰⁶ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 74, zijn eigen cursivering.
- ¹⁰⁷ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 70.
- ¹⁰⁸ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 70.
- ¹⁰⁹ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 75.
- ¹¹⁰ Ortega y Gasset, J. (2016), pp. 76-7.
- ¹¹¹ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 133. Ortega y Gasset, J. (1963), p. 206: *[L]e invita a afirmarse a sí mismo tal cual es, dar por bueno y completo su haber moral e intelectual. Este contentamiento consigo le lleva a cerrarse para toda instancia exterior, a no escuchar, a no poner en tela de juicio sus opiniones y a no contar con los demás. Su sensación íntima de dominio le incita constantemente a ejercer predominio. Actuará, pues, como si sólo él y sus congéneres existieran en el mundo; por lo tanto, (...), intervendrá en todo imponiendo su vulgar opinión sin miramientos, contemplaciones, trámites ni reserva*. Boomsma vertaalt hier "Su sensación íntima de dominio" met "zijn intieme gevoel naar macht". Een betere vertaling lijkt mij "een innerlijk gevoel naar macht". Dit is ook de vertaling van Brouwer, J. (1958).
- ¹¹² Ortega y Gasset, J. (2016), p. 106.
- ¹¹³ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 106.
- ¹¹⁴ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 91.
- ¹¹⁵ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 102.
- ¹¹⁶ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 102.
- ¹¹⁷ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 102.
- ¹¹⁸ Ortega y Gasset, J. (2016), p. 102.
- ¹¹⁹ Sennett, R. (2000), pp. 9-12.
- ¹²⁰ Sennett, R. (2000), p. 9. Ik gebruik de Nederlandse vertaling van Margaretha Blok uit 2000. De Engelse teksteditie is afkomstig uit de editie van 1998. Zie Sennett, R. (1998), p. 9. *Rigid forms of bureaucracy are under attack, as are the evils of blind routine. Workers are asked to behave nimbly, to be open to change on short notice, to take risks continually, to become ever less dependent on regulations and formal procedures*.

- ¹²¹ Cf. Spangenberg, F. & Lampert, M. (2011), p. 30; p.32. En: "Jobhoppen is goed: waarom je elke drie jaar van baan moet wisselen" op: <https://www.careerwise.nl/werkplezier/carriereswitch/jobhoppen-is-goed-waarom-je-moet-wisselen/>, "Jobhoppen en flexibiliteit: dit wil de Europese werknemer" op: <https://www.rtlnieuws.nl/geld-en-werk/artikel/201946/jobhoppen-en-flexibiliteit-dit-wil-de-europese-werknemer>. (Beide pagina's geraadpleegd op 6 januari 2021).
- ¹²² Sennett, R. (2000), p. 9. Sennett, R. (1998), p. 9: *It is quite natural that flexibility should arouse anxiety: people do not know what risks will pay off, what paths to pursue.*
- ¹²³ Sennett, R. (2000), p. 10. Sennett, R. (1998), p. 10: *In this sense, "character" is a more encompassing term than its more modern offspring "personality", which concerns desires and sentiments which may fester within, witnessed by no one else, p. 10.*
- ¹²⁴ Sennett, R. (2000), p. 18. Sennett, R. (1998), p. 19: *Like other consultants, he wants to work in accordance with contracts setting out just what the consultant will do.*
- ¹²⁵ Sennett, R. (2000), p. 19. Sennett, R. (1998), p. 20: *Rico told me that he and Jeannette have made friends mostly with the people they see at work, and have lost many of these friendships during the moves of the last twelve years, "though we stay 'netted.'" Rico looks to electronic communications for the sense of community, which Enrico most enjoyed when he attended meetings of the janitors' union, but the son finds communications on-line short and hurried. "It's like with your kids--when you're not there, all you get is news later."*
- ¹²⁶ Adam Smith, geciteerd in Sennett, R. (2000) p. 37.
- ¹²⁷ Sennett, R. (2000), p. 32. Sennett, R. (1998), p. 32: *At the dawn of industrial capitalism, though, it was not self-evident that routine was an evil.*
- ¹²⁸ Sennett, R. (2000), p. 34. Sennett, R. (1998), p. 34: *Diderot believed - again by analogy of the arts - that its routines were in constat evolution, as workers learned how to manipulate and alter each stage of the labor process, p. 34.*
- ¹²⁹ Sennett, R. (2000), p. 35. Sennett, R. (1998), p. 34: *The unity of mind and hand.*
- ¹³⁰ Sennett werkt dit idee van het belang en het wezen van de ambachtsman uit in zijn boek *The Craftsman* uit 2008.
- ¹³¹ Zie bijvoorbeeld: "In Afrika is een gsm van levensbelang" 28 november 2015. https://datanews.knack.be/ict/nieuws/in-afrika-is-een-gsm-van-levensbelang/article-normal-629865.html?cookie_check=1636025310 (Geraadpleegd op 4 november 2021). "Kenianen wereldwijd aan kop met betalingen via mobiel" in: *de Volkskrant*. 3 mei 2018. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kenianen-wereldwijd-aan-kop-met-betalingen-via-mobiel~bd48e0ce/> (Geraadpleegd op 4 november 2021).
- ¹³² Cf. Deneen, P. (2019), p. 103.
- ¹³³ Postman, N. (2005), p. 16.
- ¹³⁴ Postman, N. (2005), p. vii-xviii.
- ¹³⁵ Postman, N. (2005), p. 7.
- ¹³⁶ Dit is natuurlijk ook de kerngedachte in Marshall McLuhans *Understanding Media: The Extension of Man* (1994), p. 7 in zijn beroemde hoofdstuk "The Medium is the Message". Dit boek komt uit 1964, maar bevat veel observaties alsof ze uit onze eigen tijd komen. Over de hieruit voortvloeiende cultstatus van McLuhan, zie Carr, N. (2011), pp. 1-4.
- ¹³⁷ Postman, N. (2005), p. 7.
- ¹³⁸ Postman, N. (2005), pp. 83-98.
- ¹³⁹ Postman, N. (2005), p. 16.
- ¹⁴⁰ Postman, N. (2005), pp. 30-43.
- ¹⁴¹ Postman, N. (2005), p. 40.
- ¹⁴² Postman, N. (2005), p. 63.
- ¹⁴³ "De 10 beste tv-programma's van 2020" <https://www.superguide.nl/nieuws/de-10-beste-tv-programmas-van-2020-tv> (Geraadpleegd op 7 januari 2021).
- ¹⁴⁴ Postman, N. (2005), p. 105.
- ¹⁴⁵ Postman, N. (2005), p. 111.
- ¹⁴⁶ "NRC gaat zaterdag-magazine vernieuwen", <https://inct.nl/news/4568/nrc-gaat-zaterdag-magazine-vernieuwen> (geraadpleegd op 7 januari 2021).
- ¹⁴⁷ Postman, N. (2005), p. 112.
- ¹⁴⁸ "Nailed it! The Spirit Awards' best one-liners", <https://www.usatoday.com/story/life/entertainthis/2016/02/27/nailed-here-spirit-awards-best-one-liners/81047438/> (Geraadpleegd op 7 januari 2021).
- ¹⁴⁹ Postman, N. (2005), p. 92.
- ¹⁵⁰ Postman, N. (2005), p. 93.
- ¹⁵¹ Postman, N. (2005), pp. 93-4.
- ¹⁵² Postman, N. (2005), p. 94.
- ¹⁵³ Postman, N. (2005), p. 95.
- ¹⁵⁴ Zie bijvoorbeeld het onderwijsboek Mijland, I. (2018) *Makkelijker kunnen we het niet maken, wel leuker*.
- ¹⁵⁵ Ook niet hoopgevend is Twenge, J. (2017).
- ¹⁵⁶ Sartori, G. (2021), pp. 13-5.
- ¹⁵⁷ Sartori, G. (2019), p. XV. Mijn eigen vertaling.
- ¹⁵⁸ Sartori, G. (2021), pp. 30-2.
- ¹⁵⁹ Sartori, G. (2021), pp. 41-66.
- ¹⁶⁰ Sartori, G. (2021), pp. 17-20.
- ¹⁶¹ Sartori, G. (2021), pp. 24-7.

-
- ¹⁶² Sartori, G. (2021), p. 31.
- ¹⁶³ Sartori, G. (2021), p. 32.
- ¹⁶⁴ Sartori, G. (2021), p. 32.
- ¹⁶⁵ Sartori, G. (2021), p. 32.
- ¹⁶⁶ Sartori, G. (2021), p. 33.
- ¹⁶⁷ Sartori, G. (2021), p. 33.
- ¹⁶⁸ Sartori, G. (2021), pp. 34-5.
- ¹⁶⁹ Sartori, G. (2021), pp. 27-9.
- ¹⁷⁰ Sartori, G. (2021), p. 27.
- ¹⁷¹ Sartori, G. (2021), p. 36.
- ¹⁷² Sartori, G. (2021), p. 37.
- ¹⁷³ Sartori, G. (2021), pp. 37-8.
- ¹⁷⁴ Sartori, G. (2019), p. 36: "(...) *l'homo sapiens* è entrato in crisi, in crisi di perdita di sapienza e di capacità di sapere".
- ¹⁷⁵ Van Noort, W. (2017), p. 117.
- ¹⁷⁶ Van Noort, W. (2017), pp. 117-9.
- ¹⁷⁷ Op de website van *Blendle* wordt het principe helder uitgelegd: "Daarna is het aan die andere macht: het Algoritme, ook wel bekend als 'Het Systeem' (...). Het Systeem kiest per gebruiker de best passende artikelen uit de poule: je vriendin krijgt dus een andere selectie voorgeschoteld dan jij. Om te berekenen hoe goed een artikel bij je past, kijkt het algoritme naar je leesgedrag. (...) Blendle onthoudt op welke artikelen je klikt: welke onderwerpen je vaak leest, uit welke krant, van welke auteur. Op die voorkeuren stemt het Systeem de selectie uit de poule af". <https://press.blendle.com/klubblad/he-hallo-wij-zijn-er-ook-nog-met-onze-principes/#:~:text=Blendle%20onthoudt%20op%20welke%20artikelen,mee%20wat%20gebruikers%20niet%20willen>. (Geraadpleegd op 10 november 2021).
- ¹⁷⁸ Van Noort, W. (2017), pp. 120-3.
- ¹⁷⁹ Het boek *The Paradox of Choice* van Schwartz, B. (2005) werkt dit idee empirisch uit.
- ¹⁸⁰ Van Noort, W. (2017), pp. 32-8.
- ¹⁸¹ Van Noort, W. (2017), p. 26. Dit fenomeen staat inmiddels al bekend onder *Dunbar's number*. Zijn baanbrekende artikel is: Dunbar, R.I.M. (1993). "Coevolution of neocortical size, group size and language in humans". *Behavioral and Brain Sciences*. 16 (4): 681-735.
- ¹⁸² Van Noort, W. (2017), pp. 25-32.
- ¹⁸³ Van Noort, W. (2017), p. 28.
- ¹⁸⁴ Sartori, G. (2021), pp. 67-83.
- ¹⁸⁵ Sartori, G. (2021), pp. 67-71.
- ¹⁸⁶ Sartori, G. (2021), pp. 79-83.
- ¹⁸⁷ Sartori, G. (2021), p. 44.
- ¹⁸⁸ Zie bijvoorbeeld deze standaardtips uit de visuele marketing: "Visuele marketing: van praatjes naar plaatjes" Een tweet met een foto krijgt 50% vaker een klik op de bijgevoegde link dan een tweet zonder foto. Zoekresultaten in Google worden (gemiddeld) 1,5 keer vaker aangeklikt als de afbeelding van de auteur van het bericht erbij staat. Op Facebook zijn de inspirerende afbeeldingen met teksten en quotes enorm succesvol. YouTube is na Google de meest gebruikte zoekmachine. Pinterest en Instagram hebben een explosieve groei doorgemaakt. Je verhaal wordt met beeld veel beter onthouden <https://sstroop.nl/visuele-marketing-van-praatjes-naar-plaatjes/#.WtWs4yMS92E> (Geraadpleegd op 20 april 2018)
- ¹⁸⁹ Zie bijvoorbeeld: Brandpunt. (21 oktober 2016). De strategie van Klaver [video]. https://www.npo.nl/de-strategie-van-klaver/21-10-2016/POMS_KN_5601891 (Geraadpleegd op 17 april 2018). Een verdere analyse van Klavers campagne laat ik over aan de communicatie-experts. Ik heb Klaver louter willen gebruiken als duidelijk voorbeeld van de toenemende invloed van beeldcultuur in de politiek. Een mooi voorbeeld komt wel van Maarten van der Meulen, "Jesse Klavers verwoordingseigenen ontrafeld: een analyse van de publieksreacties en de verwoording van zijn campagnespeeches" (scriptie Universiteit Leiden, 2018).
- ¹⁹⁰ "Het kontje van Bos? Kidsweek wil de jeugd meer bieden dan de oppervlakkigheid van tv", <https://www.trouw.nl/home/het-kontje-van-bos-kidsweek-wil-de-jeugd-meer-bieden-dan-de-oppervlakkigheid-van-tv-~af5308d8/> (Geraadpleegd op 20 april 2018).
- ¹⁹¹ Over dit onderwerp zijn talloze artikelen te vinden. Bijvoorbeeld: "Kloof burgers - politieke elite is groter dan ooit" <https://opinie.com/2017/08/06/kloof-burgers-politieke-elite-is-groter-dan-ooit/#prettyPhoto>, "De urgentie is hoog, verklein de kloof tussen politiek en burgers nú" <https://www.trouw.nl/opinie/de-urgentie-is-hoog-verklein-de-kloof-tussen-politiek-en-burgers-nu~b96b2278/> "Hoe overheid en burger elkaar kwijtraakten" <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/05/hoe-overheid-en-burger-elkaar-kwijtraakten-a4034367> (Alle geraadpleegd op 10 november 2021).
- ¹⁹² "Best bekeken YouTube-filmpjes van 2017", <https://www.metronieuws.nl/nieuws/binnenland/2017/12/dit-zijn-de-best-bekeken-youtube-filmpjes-van-2017>. Aantal kijkers bekeken op 17 april 2018.
- ¹⁹³ www.youtube.com. (Geraadpleegd op 17 april 2018).
- ¹⁹⁴ Sartori, G. (2019), p. 95.
- ¹⁹⁵ Alter, A. (2018), pp. 1-2.

-
- ¹⁹⁶ Alter, A. (2018), p. 3.
- ¹⁹⁷ Alter, A. (2018), p. 16.
- ¹⁹⁸ Alter, A. (2018), pp. 214-33.
- ¹⁹⁹ Alter, A. (2018), pp. 15-7.
- ²⁰⁰ Van Noort, W. (2017), p. 11, attendeerde mij op het feit dat de metingen van Apple uitwijzen dat iPhone-gebruikers gemiddeld tachtig keer per dag hun telefoon ontgrendelen. Zie ook: <https://www.theverge.com/2016/4/18/11454976/apple-iphone-use-data-unlock-stats> (Geraadpleegd op 7 januari 2021).
- ²⁰¹ Alter, A. (2018), pp. 25-6, citeert Griffiths om dit punt te illustreren: "The loss of ability to choose freely whether to stop or continue the behaviour and the experience of behaviour-related adverse consequences. The person becomes unable to reliably predict when the behaviour will occur, how long it will go on, when it will stop, or what other behaviours may become associated with the addictive behaviour. As a consequence, other activities are given up or, if continued, are no longer experienced as being enjoyable as they once were. Further negative consequences of the addictive behaviour may include interference with performance of life roles (e.g. job, social activities or hobbies) and impairment of social relationships".
- ²⁰² Alter, A. (2018), pp. 68-89.
- ²⁰³ Alter, A. (2018), pp. 71-2.
- ²⁰⁴ Alter, A. (2018), p. 72, 79, 81.
- ²⁰⁵ Alter, A. (2018), p. 89.
- ²⁰⁶ Alter, A. (2018), p. 59.
- ²⁰⁷ Dit voorbeeld ontleen ik aan Alters voorbeeld over verslaafde Vietnamveteranen, die bij thuiskomst bijna onverklaarbaar sterke afkickpercentages aan de dag legden.
- ²⁰⁸ Alter, A. (2018), pp. 28-9.
- ²⁰⁹ Van Noort, W. (2017), pp. 44-5.
- ²¹⁰ Van Noort, W. (2017), p. 45.
- ²¹¹ Van Noort, W. (2017), pp. 46-51.
- ²¹² Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), pp. 3-18.
- ²¹³ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), pp. 13-14.
- ²¹⁴ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 10.
- ²¹⁵ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 115.
- ²¹⁶ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 116.
- ²¹⁷ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 124.
- ²¹⁸ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 109, melden dat "75 percent of teens and young adult sleep with their phone next to their bed either with the ringer on or with the phone set to vibrate. Nearly eight in ten smartphone users reach for their phone within fifteen minutes of awakening, and 62 percent grab their phone immediately upon opening their eyes (...); in the younger set - between the ages of eighteen and twenty-four - those figures skyrocket to 89 percent and 74 percent, respectively".
- ²¹⁹ Zie ook Alter, A. (2018), pp. 68-9.
- ²²⁰ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 136, 171.
- ²²¹ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 167.
- ²²² Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), pp. 167-8.
- ²²³ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 171.
- ²²⁴ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 171.
- ²²⁵ Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 171: "A recent study from Dr. Rosen's lab found that nearly half of the younger iGeneration and Net Generation reported feeling moderately to highly anxious if they could not check their text messages at least every fifteen minutes, and substantial numbers also reported feeling anxious if they could not check in with other technologies - including social media, cell phone calls, and email - as often as they would like".
- ²²⁶ Volledig in lijn met Gazeley, A. & Rosen, G. (2016), p. 112: "One interesting aspect of this penchant for combining tasks is that we seem to have lost the ability to *single task*. Glance around a restaurant, look at people walking on a city street, pay attention to people waiting in line for a movie or theatre, and you will see busy tapping fingers".
- ²²⁷ Tocqueville, A. de (2011), p. 659.
- ²²⁸ Alter, A. (2018), p. 232.
- ²²⁹ Alter, A. (2018), pp. 93-120.
- ²³⁰ Alter, A. (2018), p. 109.
- ²³¹ "Snapreksen", zie hiervoor: <https://support.snapchat.com/nl-NL/a/snapstreaks> (Geraadpleegd op 7 januari 2021).
- ²³² Van der Waals, K. (2020), pp. 52-55.
- ²³³ Van der Waals, K. (2020), p. 54.
- ²³⁴ Alter, A. (2018), pp. 121-46.
- ²³⁵ Alter, A. (2018), pp. 130-5.
- ²³⁶ Cf. Smithuijsen, D. (2020) beschrijft dat er complete carrières worden opgetuigd die alleen kunnen bestaan door deze klikcultuur van *likes* en volgers op apps zoals Instagram.
- ²³⁷ Alter, A. (2018), pp. 147-66.
- ²³⁸ Alter, A. (2018), pp. 148-9.
- ²³⁹ Alter, A. (2018), pp. 167-90.
- ²⁴⁰ Alter, A. (2018), p. 177.

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld: <https://flowleadership.org/flow/>, <https://daliafeldheim.com/>, <https://www.flowskills.com/flow-for-executives.html> (Geraadpleegd op 15 november 2021).

²⁴² Alter, A. (2018), pp. 177-9.

²⁴³ Alter, A. (2018), pp. 191-213.

²⁴⁴ Alter, A. (2018), pp. 214-35.

²⁴⁵ Van der Waals, K. (2020), *passim*, gaat over dit fenomeen en dat sommigen hieraan een significant deel van hun week besteden.

²⁴⁶ Tocqueville, A. de (2011), p. 748. Nolla E. (1990), pp. 265-6: *Au-dessus de ceux-la s'élève un pouvoir immense et tutélaire, qui se charge seul d'assurer leur jouissance et de veiller sur leur sort. Il est absolu, détaillé, régulier, prévoyant et doux. Il ressemblerait à la puissance paternelle si, comme elle, il avait pour objet de préparer les hommes à l'âge viril; mais il ne cherche, au contraire, qu'à les fixer irrévocablement dans l'enfance; il aime que les citoyens se réjouissent, pourvu qu'ils ne songent qu'à se réjouir. Il travaille volontiers à leur bonheur; mais il veut en être l'unique agent et le seul arbitre; il pourvoit à leur sécurité, prévoit et assure leurs besoins, facilite leurs plaisirs, conduit leurs principales affaires, dirige leur industrie, règle leurs successions, divise leurs héritages; que ne peut-il leur ôter entièrement le trouble de penser et la peine de vivre?*

²⁴⁷ Cf. Baumeister, R. & Tierney, J. (2012), pp. 206-7.

²⁴⁸ Tevens doet het boek een appèl op de lezer dat conversatie herwonnen moet worden, aangezien "[c]onversation is on the path toward the experience of intimacy, community, and communion. Reclaiming conversation is a step toward reclaiming our most fundamental human values", Turkle, S. (2015), p. 7.

²⁴⁹ Turkle, S. (2015), p. 31.

²⁵⁰ Turkle, S. (2015), p. 31.

²⁵¹ Turkle legt hetzelfde fenomeen psychologisch als volgt uit: "Our mobile devices seem to grant three wishes, as though gifts from a benevolent genie: first, that we will always be heard; second, that we can put our attention wherever we want it to be; and third, that we will never have to be alone", Turkle, S. (2015), p. 26.

²⁵² Geciteerd uit Turkle, S. (2015), p. 65.

²⁵³ Turkle, S. (2015), p. 62.

²⁵⁴ Turkle, S. (2015), pp. 74-5.

²⁵⁵ Turkle, S. (2015), p. 74.

²⁵⁶ Turkle, S. (2015), p. 75.

²⁵⁷ Turkle, S. (2015), p. 106: "family conversation is a space to be authentic".

²⁵⁸ Turkle, S. (2015), pp. 105-6.

²⁵⁹ Turkle, S. (2015), p. 113.

²⁶⁰ Turkle, S. (2015), pp. 114-5.

²⁶¹ Turkle, S. (2015), p. 115.

²⁶² Turkle, S. (2015), p. 118.

²⁶³ Turkle laat niet na deze democratische gedachte te bekritisieren: "Parents should not be looking for an equalizer, because all things are not equal. If parents fear their children's technological expertise, it can lead parents to forget that they have a lifetime of experience to share", Turkle, S. (2015), p. 118.

²⁶⁴ Turkle, S. (2015), pp. 122-3.

²⁶⁵ Turkle, S. (2015), p. 172.

²⁶⁶ Turkle, S. (2015), p. 170: "The work of the psychiatrist Daniel Siegel has taught us that children need eye contact to develop parts of the brain that are involved with attachment. Without eye contact, there is a persistent sense of disconnection and problems with empathy. Siegel sums up what a moment of eye contact accomplishes: 'Repeated tens of thousands of times in the child's life, these small moments of mutual rapport [serve to] transmit the best part of our humanity - our capacity for love - from one generation to the next'".

²⁶⁷ Turkle, S. (2015), pp. 170-1.

²⁶⁸ Zie ook Misra, S. et al. "The iPhone Effect: The Quality of In-Person Social Interactions in Presence of Mobile Devices" *Environment and Behavior* 2014. In dit onderzoek wordt aan de hand van hersenonderzoek beweerd dat "conversations in the absence of mobile communication technologies were rated as significantly superior compared with those in the presence of a mobile device, above and beyond the effects of age, gender, ethnicity, and mood".

²⁶⁹ Turkle, S. (2015), p. 186.

²⁷⁰ Turkle, S. (2015), p. 186.

²⁷¹ Turkle laat een jonge dame aan het woord die vertelt over het grote verschil in omgang met haar vriend toen zijn telefoon stuk ging: "And these past couple [of] weeks, because he hasn't had a phone, the interactions we have - even if it is a date night or lying in bed doing nothing, it's so much better. I'm not trying to compete with a phone. It's so much easier. It's a lot more relaxing. It puts my mind at ease". Turkle, S. (2015), p. 194.

²⁷² Turkle, S. (2015), p. 237.

²⁷³ Turkle, S. (2015), pp. 294-316.

²⁷⁴ Palmer, R. (1959) p. 15. Het woord 'aristocraat', evenals 'democraat', was onbekend buiten wetenschappelijke kringen voor 1780.

²⁷⁵ Jaeger, W. (1945), p. xxii. Zie voor dezelfde thematiek ook: Kitto, H. (1969), p. 108.

²⁷⁶ Jaeger, W. (1945), p. v: "The ancients were persuaded that education and culture are not a formal art or an abstract theory, distinct from the objective historical structure of a nation's spiritual life. They held them to be embodied in literature, which is the real expression of all higher culture".

²⁷⁷ Jaeger, *Paideia*, vol. II, p. 5, mijn cursivering.

- ²⁷⁸ Jaeger, W. (1945), p. xvii.
- ²⁷⁹ Jaeger, W. (1945), p. 15.
- ²⁸⁰ Jaeger, W. (1945), p. xxii: "They were the first to recognize that education means deliberately moulding the human character in accordance with an ideal".
- ²⁸¹ Jaeger, W. (1945), p. xxiii.
- ²⁸² Jaeger, W. (1945), p. xxvi.
- ²⁸³ Jaeger, W. (1945), p. xxvi.
- ²⁸⁴ Jaeger, W. (1945), p. xxvi: "But personal as it might be in shape and purpose, they themselves felt it fully and compellingly social".
- ²⁸⁵ Jaeger, W. (1945), pp. 3-4.
- ²⁸⁶ Jaeger, W. (1945), p. 4.
- ²⁸⁷ Zweig, S. (1983), p. 155.
- ²⁸⁸ Jaeger, W. (1945), p. 4.
- ²⁸⁹ Jaeger, W. (1945), p. 5: "Areté is the real attribute of the nobleman."
- ²⁹⁰ Jaeger, W. (1945), p. 5.
- ²⁹¹ Jaeger, W. (1945), p. 5.
- ²⁹² cf. Jaeger, W. (1945), p. ix.
- ²⁹³ Kinneging, A. (1997), pp. 75-9.
- ²⁹⁴ Kinneging, A. (1997), pp. 69-73.
- ²⁹⁵ Kinneging, A. (1997), pp. 73-9.
- ²⁹⁶ Kinneging, A. (1997), p. 79.
- ²⁹⁷ Kinneging, A. (1997), p. 81.
- ²⁹⁸ Kinneging, A. (1997), p. 143.
- ²⁹⁹ Cf. Escrivá, J. (1989), p. 24, *De weg*, punt 4. Volgens mij is het niet toevallig dat hij juist bij dit punt een Latijns citaat gebruikt: "Zeg niet: 'Zo ben ik nu eenmaal...', dat komt door mijn karakter'. Het komt veeleer door je gebrek aan karakter. Wees mannelijk: *esto vir*".
- ³⁰⁰ Dit is een verkorte bewerking van Leo Nellissen. (<https://www.stilus.nl/oudheid/wdo/MYTHOL/HERTWEE.html>) (Geraadpleegd op 12 januari 2021). De volledige tekst is hier te vinden: Xenophon, *Memorabilia*, 2.1.21-34. Vertaling: Cornelis Verhoeven, pp. 55-7.
- ³⁰¹ Kinneging, A. (1997), p. 144.
- ³⁰² Kinneging, A. (1997), p. 141.
- ³⁰³ Kinneging, A. (1997), p. 142.
- ³⁰⁴ Zie bijvoorbeeld Jaeger, W. (1945), p. 418: "The development of the Homeric virtues of liberality and magnificence up to the time of Pindar (552-443) (...) still live on in Aristotle's philosophical treatment". Een ander voorbeeld is Jaegers punt dat de aristocratische mens te identificeren valt met "philosophic man [who] could dispense with such external recognition [honour, JW], although (as Aristotle says) he might not be entirely different to it", Jaeger, W. (1945), p. 9. Het is de *megalopsychos* van Aristoteles, waaruit deze aristocratische moraal duidelijk blijkt: "We can best understand the moral nobility of this idea by considering Aristotle's description of the *megalopsychos*, the proud or high-minded man. In many details, the ethical doctrines of Plato and Aristotle were founded on the aristocratic morality of ancient Greece (...) But in many respects Aristotle, like the Greeks of all ages, has his gaze fixed on Homer's characters, and he develops his ideals after heroic patterns", Jaeger, W. (1945), p. 11. In zijn artikel "Der Großgesinnte" schrijft hij hierover het volgende: "Die aristotelische Ethik ist nicht ein bloßes, von einer einzelnen schöpferischen Persönlichkeit erdachtes Gedankengebäude, sie ist die positive philosophische Selbsterfassung einer ganzen Kultur, der griechischen Bildung, die in ihr ihren umfassendsten Ausdruck gefunden hat", Jaeger, W. (1960), p. 104.
- ³⁰⁵ Deze hypothese wordt door velen betwijfeld, zie bijvoorbeeld de inleiding van Pannier en Verhaeghe, p. 10, en Hupperts en Poortman, p. 61. Dit is niet de plek om uitgebreid bij deze kwestie stil te staan. Wel lijkt vast te staan dat Aristoteles een zoon had uit zijn tweede huwelijk, die Nicomachus heette. Ook al zou Aristoteles dit werk zelf niet expliciet hebben opgedragen, is het goed mogelijk dat de traditie, bijvoorbeeld Andronicus van Rhodos, met deze naamgeving dit wel heeft willen suggereren.
- ³⁰⁶ Jaeger, *Paideia*, Vol. I, p. 194, schrijft over Theognis bijvoorbeeld dat "[h]is aim is to expound all the principles of aristocratic education, the hallowed doctrines which until he wrote had only been verbally transmitted from father to son. Thus his work is a deliberate parallel and contrast to Hesiod's codification of the principles of peasant wisdom".
- ³⁰⁷ Zie bijvoorbeeld Van Tongeren, P. (2003), pp. 13-4, "Rehabilitatie van de deugdethiek". Of in het populair-filosofische domein: <https://www.filosofie.nl/aristoteles/index.html>. (Geraadpleegd op 12 januari 2021).
- ³⁰⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1178a8-1178b33.
- ³⁰⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1095b5-7: διὸ δεῖ τοῖς ἔθεσιν ἤχθαι καλῶς τὸν περὶ καλῶν καὶ δικαίων καὶ ἄλων τῶν πολιτικῶν ἀκουσόμενον ἰκανῶς. Ik gebruik steeds de Griekse editie van Bywater, J. uit 1894.
- ³¹⁰ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1102a8-26, maar in het bijzonder, 1102a23: θεωρητέον δὴ καὶ τῷ πολιτικῷ περὶ ψυχῆς.
- ³¹¹ Pannier, C. en Verhaeghe, J. (1999), pp. 122-7.
- ³¹² Liddell, H., Scott, R. and Jones, H. (1996), p. 1088.
- ³¹³ Rackham, H. (1975), pp. 213-5.
- ³¹⁴ Hupperts, C. & B. Poortman (2015), p. 336n26.

³¹⁵ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123b: ὁ γὰρ μικρῶν ἄξιος καὶ τούτων ἀξιῶν ἑαυτὸν σῶφρων, μεγαλόψυχος δ' οὐ: ἐν μεγέθει γὰρ ἢ μεγαλοψυχία, ὡσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι, οἱ μικροὶ δ' ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι, καλοὶ δ' οὐ. ὁ δὲ μεγάλων ἑαυτὸν ἀξιῶν ἀνάξιος ὢν χαῦνος: ὁ δὲ μειζόνων ἢ ἄξιος οὐ πᾶς χαῦνος.

³¹⁶ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123b: ὁ δ' ἐλαττόνων ἢ ἄξιος μικρόψυχος, ἐάν τε μεγάλων ἐάν τε μετρίων, ἐάν τε καὶ μικρῶν ἄξιος ὢν ἔτι ἐλαττόνων αὐτὸν ἀξιοῖ. καὶ μάλιστ' ἂν δόξειεν ὁ μεγάλων ἄξιος: τί γὰρ ἂν ἐποίει, εἰ μὴ τοσοῦτων ἦν ἄξιος.

³¹⁷ Pannier, C. en Verhaeghe, J. (1999), p. 123.

³¹⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123b: ἔστι δὴ ὁ μεγαλόψυχος τῷ μὲν μεγέθει ἄκρος, τῷ δὲ ὡς δεῖ μέσος: τοῦ γὰρ κατ' ἀξίαν αὐτὸν ἀξιοῖ: οἱ δ' ὑπερβάλλουσι καὶ ἐλλείπουσιν.

³¹⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1106a13-1106b36.

³²⁰ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123b: εἰ δὴ μεγάλων ἑαυτὸν ἀξιοῖ ἄξιος ὢν, καὶ μάλιστα τῶν μεγίστων, περὶ ἔν μάλιστ' ἂν εἴη. ἢ δ' ἀξία λέγεται πρὸς τὰ ἐκτὸς ἀγαθὰ: μέγιστον δὲ τοῦτ' ἂν θείημεν ὁ τοῖς θεοῖς ἀπονέμεμεν, καὶ οὐ μάλιστ' ἐφίενται οἱ ἐν ἀξιώματι, καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς καλλίστοις ἄθλον: τοιοῦτον δ' ἢ τιμῆ: μέγιστον γὰρ δὴ τοῦτο τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν: περὶ τιμᾶς δὴ καὶ ἀτιμίας ὁ μεγαλόψυχός ἐστιν ὡς δεῖ. καὶ ἄνευ δὲ λόγου φαίνονται οἱ μεγαλόψυχοι περὶ τιμῆν εἶναι: τιμῆς γὰρ μάλιστα οἱ μεγάλοι ἀξιοῦσιν ἑαυτούς, κατ' ἀξίαν δέ. ὁ δὲ μικρόψυχος ἐλλείπει καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὸ τοῦ μεγαλοψύχου ἀξίωμα. ὁ δὲ χαῦνος πρὸς ἑαυτὸν μὲν ὑπερβάλλει, οὐ μὴν τὸν γε μεγαλόψυχον.

³²¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123b26-b35: ὁ δὲ μεγαλόψυχος, εἴπερ τῶν μεγίστων ἄξιος, ἄριστος ἂν εἴη: μείζονος γὰρ ἀεὶ ὁ βελτίων ἄξιος, καὶ μεγίστων ὁ ἄριστος. τὸν ὡς ἀληθῶς ἄρα μεγαλόψυχον δεῖ ἀγαθὸν εἶναι. καὶ δόξειεν ἂν εἶναι μεγαλοψύχου τὸ ἐν ἐκάστη ἀρετῇ μέγα. οὐδαμῶς τ' ἂν ἀρμόδιοι μεγαλοψύχῳ φεύγειν παρασεύσαντι, οὐδ' ἀδικεῖν: τίνας γὰρ ἔνεκα πράξει αἰσχροῦ ᾧ γ' οὐδὲν μέγα; καθ' ἕκαστα δ' ἐπισκοποῦντι πάμπαν γελοῖος φαίνοιτ' ἂν ὁ μεγαλόψυχος μὴ ἀγαθὸς ὢν. οὐκ εἴη δ' ἂν οὐδὲ τιμῆς ἄξιος φαῦλος ὢν: τῆς ἀρετῆς γὰρ ἄθλον ἢ τιμῆ, καὶ ἀπονέμεται τοῖς ἀγαθοῖς.

³²² Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1123a1-3: ἔοικε μὲν οὖν ἢ μεγαλοψυχία οἷον κόσμος τις εἶναι τῶν ἀρετῶν: μείζους γὰρ αὐτὰς ποιεῖ, καὶ οὐ γίνεται ἄνευ ἐκείνων. διὰ τοῦτο χαλεπὸν τῇ ἀληθείᾳ μεγαλόψυχον εἶναι: οὐ γὰρ οἷον τε ἄνευ καλοκαγαθίας.

³²³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124a5-7: μάλιστα μὲν οὖν περὶ τιμᾶς καὶ ἀτιμίας ὁ μεγαλόψυχός ἐστι: καὶ ἐπὶ μὲν ταῖς μεγάλας καὶ ὑπὸ τῶν σπουδαίων μετρίως ἡσθήσεται, ὡς τῶν οἰκείων τυγχάνων ἢ καὶ ἐλαττόνων.

³²⁴ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124a10-14.

³²⁵ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124a21.

³²⁶ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124a20-30: δοκεῖ δὲ καὶ τὰ εὐτυχήματα συμβάλλεσθαι πρὸς μεγαλοψυχίαν. οἱ γὰρ εὐγενεῖς ἀξιοῦνται τιμῆς καὶ οἱ δυναστεύοντες ἢ πλουτοῦντες: ἐν ὑπεροχῇ γὰρ, τὸ δ' ἀγαθῷ ὑπερέχον πᾶν ἐντιμότερον. διὸ καὶ τὰ τοιαῦτα μεγαλοψυχότερους ποιεῖ: τιμῶνται γὰρ ὑπὸ τινῶν: κατ' ἀλήθειαν δ' ὁ ἀγαθὸς μόνος τιμητός: ᾧ δ' ἄμφω ὑπάρχει, μᾶλλον ἀξιοῦται τιμῆς. οἱ δ' ἄνευ ἀρετῆς τὰ τοιαῦτα ἀγαθὰ ἔχοντες οὔτε δικαίως ἑαυτούς μεγάλων ἀξιοῦσιν οὔτε ὀρθῶς μεγαλόψυχοι λέγονται: ἄνευ γὰρ ἀρετῆς παντελοῦς οὐκ ἔστι ταῦτα. ὑπερόπται δὲ καὶ ὑβρισταὶ καὶ οἱ τὰ τοιαῦτα ἔχοντες ἀγαθὰ γίνονται. ἄνευ γὰρ ἀρετῆς οὐ ῥάδιον φέρειν ἐμμελῶς τὰ εὐτυχήματα: οὐ δυνάμενοι δὲ φέρειν καὶ οἰόμενοι τῶν ἄλλων ὑπερέχειν ἐκείνων μὲν καταφρονοῦσιν, αὐτοὶ δ' ὅ τι ἂν τύχῃσι πράττουσιν. μιμοῦνται γὰρ τὸν μεγαλόψυχον οὐχ ὁμοιοὶ ὄντες, τοῦτο δὲ δρώσιν ἐν οἷς δύνανται: τὰ μὲν οὖν κατ' ἀρετὴν οὐ πράττουσι, καταφρονοῦσι δὲ τῶν ἄλλων. ὁ μὲν γὰρ μεγαλόψυχος δικαίως καταφρονεῖ (δοξάζει γὰρ ἀληθῶς), οἱ δὲ πολλοὶ τυχόντως.

³²⁷ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124b1-5.

³²⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124b6-7: οὐκ ἔστι δὲ μικροκίνδυνος οὐδὲ φιλοκίνδυνος διὰ τὸ ὀλίγα τιμᾶν, μεγαλοκίνδυνος δέ, καὶ ὅταν κινδυνεύη, ἀφειδῆς τοῦ βίου ὡς οὐκ ἄξιον ὄν πάντως ζῆν.

³²⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124b13-b17.

³³⁰ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124b17-8: μεγαλοψύχου δὲ καὶ τὸ μηδενὸς δεῖσθαι ἢ μόλις.

³³¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1125a1-13: οὐδὲ θαυμαστικός: οὐδὲν γὰρ μέγα αὐτῷ ἐστίν. οὐδὲ μνησικακός: οὐ γὰρ μεγαλοψύχου τὸ ἀπομνημονεύειν, ἄλλως τε καὶ κακά, ἀλλὰ μᾶλλον παρορᾶν. οὐδ' ἀνθρωπολόγος: οὔτε γὰρ περὶ αὐτοῦ ἐρεῖ οὔτε περὶ ἑτέρου: οὔτε γὰρ ἵνα ἐπαινῆται μέλει αὐτῷ οὐθ' ὅπως οἱ ἄλλοι ψέγωνται: οὐδ' αὖ ἐπαινετικός ἐστίν: διόπερ οὐδὲ κακολόγος, οὐδὲ τῶν ἐχθρῶν, εἰ μὴ δι' ὑβρίν. καὶ περὶ ἀναγκαίων ἢ μικρῶν ἤκιστα ὀλοφυρτικός καὶ δεητικός: σπουδάζοντος γὰρ οὕτως ἔχειν περὶ ταῦτα. καὶ οἷος κεκτῆσθαι μᾶλλον τὰ καλὰ καὶ ἄκαρπα τῶν καρπίμων καὶ ὠφελίμων: αὐτάρκους γὰρ μᾶλλον.

³³² Aristoteles, *EN* 1125a14-18: καὶ κίνησις δὲ βραδεῖα τοῦ μεγαλοψύχου δοκεῖ εἶναι, καὶ φωνὴ βαρεῖα, καὶ λέξις στάσιμος: οὐ γὰρ σπευστικός ὁ περὶ ὀλίγα σπουδάζων, οὐδὲ σύντονος ὁ μηδὲν μέγα οἰόμενος: ἢ δ' ὄξυφωνία καὶ ἡ ταχυτῆς διὰ τούτων. τοιοῦτος μὲν οὖν ὁ μεγαλόψυχος.

³³³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1125a18-22.

³³⁴ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1124a30-35.

³³⁵ Jaeger, W. (1945), p. xxvi.

³³⁶ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1177a10-1178b33.

³³⁷ In het bijzonder: Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1140a20-1140b30.

³³⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, vertaling Hupperts, C. & B. Poortman (2015), p. 372.

³³⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1155a5-10: ἄνευ γὰρ φίλων οὐδεὶς ἔλοιτ' ἂν ζῆν, ἔχων τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα: καὶ γὰρ πλουτοῦσι καὶ ἀρχὰς καὶ δυναστείας κεκτημένοις δοκεῖ φίλων μάλιστ' εἶναι χρεια. τί γὰρ ὄφελος τῆς τοιαύτης εὐετηρίας ἀφαιρεθείσης εὐεργεσίας, ἢ γίνεται μάλιστα καὶ ἐπαινετωτάτη πρὸς φίλους; ἢ πῶς ἂν τηρηθεῖ καὶ σώζοιτ' ἄνευ φίλων; ὅσα γὰρ πλείων, τοσοῦτω ἐπισηφαλέστερα. Mijn cursivering.

³⁴⁰ Jaeger, *Paideia*, Vol. I, p. 199. Het gaat om deze passages uit Theognis, pp. 61-72.

³⁴¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1155a6-1156b5.

³⁴² Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1156b6-1156b32.

³⁴³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1155b25.

³⁴⁴ Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1172a10-5.

³⁴⁵ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1158a28-34: οἱ δ' ἐν ταῖς ἐξουσίαις διηρημένοι φαίνονται χρῆσθαι τοῖς φίλοις: ἄλλοι γὰρ αὐτοῖς εἰσὶ χρήσιμοι καὶ ἕτεροι ἡδέεις, ἄμφω δ' οἱ αὐτοὶ οὐ πάνυ: οὔτε γὰρ ἡδέεις μετ' ἀρετῆς ζητοῦσιν οὔτε χρησίμους εἰς τὰ καλὰ, ἀλλὰ τοὺς μὲν εὐτραπέλους τοῦ ἡδέος ἐφίεμενοι, τοὺς δὲ δεινούς πράξει τὸ ἐπιταχθέν, ταῦτα δ' οὐ πάνυ γίνεται ἐν τῷ αὐτῷ.

³⁴⁶ Shakespeare, W. (1962), pp. 909-10.

³⁴⁷ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1158a35-38: ἡδὺς δὲ καὶ χρήσιμος ἅμα εἶρηται ὅτι ὁ σπουδαῖος: ἀλλ' ὑπερέχοντι οὐ γίνεται ὁ τοιοῦτος φίλος, ἐὰν μὴ καὶ τῆ ἀρετῆ ὑπερέχηται: εἰ δὲ μή, οὐκ ἰσάζει ἀνάλογον ὑπερεχόμενος. οὐ πάνυ δ' εἰώθασι τοιοῦτοι γίνεσθαι.

³⁴⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1159a: φιλοκόλακες οἱ πολλοί: ὑπερεχόμενος γὰρ φίλος ὁ κόλαξ, ἢ προσποιεῖται τοιοῦτος καὶ μᾶλλον φιλεῖν ἢ φιλεῖσθαι: τὸ δὲ φιλεῖσθαι ἐγγὺς εἶναι δοκεῖ τοῦ τιμᾶσθαι, οὗ δὴ οἱ πολλοὶ ἐφίενται. οὐ δι' αὐτὸ δ' εἰκόασιν αἰρεῖσθαι τὴν τιμὴν, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός: χαίρουσι γὰρ οἱ μὲν πολλοὶ ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς ἐξουσίαις τιμώμενοι διὰ τὴν ἐλπίδα (οἶονται γὰρ τεύξεσθαι παρ' αὐτῶν, ἂν του δέωνται: ὡς δὴ σημείω τῆς εὐπαθείας χαίρουσι τῆ τιμῆ).

³⁴⁹ Cf. inleiding op *Over de vriendschap* van Peters, W. (1990), p. 8; en inleiding in de Loeb-editie van *De Officiis* Miller, W. (1961), p. ix-x; inleiding van *Fatsoen* van Silverentand, P. (2019), p. 14.

³⁵⁰ Cf. inleiding van *Fatsoen* van Silverentand, P. (2019), p. 8.

³⁵¹ Cf. inleiding van *Fatsoen* van Silverentand, P. (2019), p. 14; en inleiding in de Loeb-editie van *De Officiis* Miller, W. (1961), p. xii; inleiding op *On Duties* van Newton, B.P. (2016), p. 1; meest uitgebreid is introductie op *On Obligations* van Walsh, P.G. (2008), pp. xxxiv-xlvii.

³⁵² Cf. inleiding in de Loeb-editie van *De Officiis* Miller, W. (1961), p. xii.

³⁵³ Cf. Newton, B.P. (2016), p. 1.

³⁵⁴ Elyot, T. (1907), titel op p. 41 en verwijzing naar *De Officiis* op p. 47.

³⁵⁵ Cf. introductie op *On Obligations* van Walsh, P.G. (2008), p. xlv.

³⁵⁶ Cf. Highet, G. (1967) *The Classical Tradition*, p. 655.

³⁵⁷ Cicero, *De Officiis*, I.4: *Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudine*. In mijn vertaling heb ik de vrijheid genomen om *forensibus* om te zetten naar 'professioneel'. Enerzijds omdat het woord in het Latijn een brede betekenis heeft van alles wat op het forum gebeurt. Dus valt te denken aan het juridische, politieke en economische leven. Anderzijds staat *forensibus* in oppositie met *domesticis*, het leven thuis. Tegenwoordig maken we vaak dat onderscheid: ons professionele werk en ons thuis. Om deze twee redenen denk ik dat deze vertaling in de buurt komt bij wat Cicero hier wil zeggen. Het tweede woord dat toelichting behoeft is *honestas* waarin zowel het Romeinse idee van deugd als eer zit besloten. Zoals we hebben gezien in de inleiding van dit hoofdstuk liggen deze begrippen voor de Romein zeer dicht bij elkaar. Om die reden heb ik het enkelvoudige *honestas* met beide begrippen vertaald. De Latijnse teksteditie komt steeds van Walter Miller uit 1913.

³⁵⁸ Cicero, *De Officiis*, I.1: *Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum idque Athenis abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmus, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum*. Het woord *audientem* heb ik ietwat vrij vertaald met "collega volgen". Een dergelijke betekenis zien we nog terug in het Engels, waarin het mogelijk is om "to audit a course". *Exemplis* heb in navolging van andere vertalers letterlijk met "voorbeelden" vertaald, hoewel het mij hiermee niet meteen duidelijk wordt wat Cicero bedoelt. Ik kan me voorstellen dat het verwijst naar de exempla in de betekenis van de "uitstraling" van de stad als geheel: haar gebouwen, haar straten, etc. Wat ook kan is dat deze exempla vooral de andere mensen die hij kan treffen in zo'n omgeving. Omdat ik hier niet uitkom, heb ik het neutrale "voorbeelden" gekozen. Over Latina wil ik zeggen dat ik het opmerkelijk vind dat *coniunxi* een lijdend voorwerp lijkt te ontberen, indien Latina een ablativus is. In navolging van Ector en Bons heb ik Latina als object vertaald. Ik denk dat mijn vertaling van *par* accurater is dan de vertalingen van Ector, Bons, Miller en Walsh, die *par* als adjectivum vertalen bij het voorzetselvoorwerp. De zinnen die volgen laten zien dat Cicero juist zichzelf hem ten voorbeeld stelt en even goed lijkt te suggereren dat Marcus aan hem gelijk moet worden, zijn voorbeeld zou moeten volgen. Om die reden kies ik ervoor *par* weer te geven met "gelijk aan mij" en niet als bijwoord "gelijkelijik".

³⁵⁹ Cicero, *De Officiis*, I.4: *Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri maxime volui, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam cum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea quae De Officiis tradita ab illis et praecepta sunt*.

³⁶⁰ Cicero, *De Officiis*, l.15: *Aut enim in perspicentia veri sollertiaque versatur aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia.* In deze vertaling heb ik *aut*-constructie niet vertaald met 'of' maar als een opsomming. Ik vermoed dat Cicero met deze constructie wil suggereren dat deze voorwaarden niet volledig cumulatief zijn. Niettemin lijkt het mij ook onwaarschijnlijk dat Cicero zou bedoelen dat slechts één aspect voldoende zou zijn om te begrijpen wat *quod est honestum* is. Alle genoemde elementen zijn bedoeld om het begrip iets helderder te maken. Vandaar de vrijere opsommende vertaling. De eerste zin heb ik ook in tegenstelling tot de gebruikelijke vertaling wat vrijer vertaald, vooral om het begrippenpaar *perspicentia-sollertia* goed weer te geven. Ik denk dat Cicero wil zeggen dat het niet alleen gaat om een soort theoretisch inzicht te verwerven in wat waar is (*perspicentia veri*), maar ook dat je in je leven datgene waarvan jij hebt ontdekt dat het waar is, toe te passen. *Sollertia* kent deze etymologie (*sollus* [volledig, geheel] en *ars* [vaardigheid, kunst]), maar je komt er niet uit als je het woord met één woord wilt vertalen. 'Behendigheid van het ware' of iets dergelijks is onbegrijpelijk. Vandaar mijn iets langere vertaling van dit begrip. In de laatste zin heb ik de Latijnse constructie ook verlaten. Niettemin denk ik dat deze vertaling aardig weergeeft wat bedoeld wordt. Door middel van de *via negativa* wordt dit het helderst. Iemand die niet over *ordo* beschikt dan wel een *modus*, komt doorgaans over als een chaoot zonder discipline. Dit valt vooral te zien hoe hij spreekt en welke dingen gebeuren omtrent zijn persoon en hoe hij handelt. Zo'n persoon is niet een toonbeeld van *quod est honestum*. De omgekeerde situatie iets moeilijker weer te geven, maar is wel een signaal van *quod est honestum*.

³⁶¹ Cicero, *De Officiis*, l.18: *Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus.*

³⁶² Cf. Aristoteles, *Metafysica*, l.1.

³⁶³ Cicero, *De Officiis*, l.18.

³⁶⁴ Cicero, *De Officiis*, l.19: *Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt easdemque non necessarias.*

³⁶⁵ Kenmerkende vindplaatsen zijn Cicero, *De Oratore* l.48 en l.158.

³⁶⁶ Cicero, *De Officiis*, l.20: (...) *iustitia, in qua virtutis splendor est maximus, ex qua viri boni nominantur.*

³⁶⁷ Cicero, *De Officiis*, l.20.

³⁶⁸ Cicero, *De Officiis*, l.22: *Sed quoniam, ut praeclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici, atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent, in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium adferre, mutatione officiorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincere hominum inter homines societatem.*

³⁶⁹ Cicero, *De Officiis*, l.72: *Sed iis qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda res publica est; nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest.*

³⁷⁰ Cicero, *De Officiis*, l.29: *Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant nec facere cuiquam videantur iniuriam. Qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt; deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.*

³⁷¹ Cicero, *De Officiis*, l.64: *Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magnitudine maxime excelleat, ita maxime vult princeps omnium vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit ut neque disceptatione vinci se nec ullo publico ac legitimo iure patientur, existuntque in re publica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares.*

³⁷² Cicero schrijft hierover dat dezen "voor zichzelf hetzelfde ten doel hadden gesteld als koningen: dat ze niets te kort zouden hebben, dat ze niemand hoefden te gehoorzamen, en dat ze de vrijheid konden proeven, wat betekende dat ze leefden zoals ze zelf wilden". Cicero, *De Officiis*, l.70: *His idem propositum fuit quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur, cuius proprium est sic vivere ut velis.*

³⁷³ Zo schrijft Cicero over dit type mens: "Daar zij [geestelijk] bezet zijn door het verlangen om te leren, verlaten zij hen die ze moeten beschermen", *De Officiis* l.22: *discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt.* Cicero deed op dit gebied overigens wat hij anderen voorschreef. Niettemin acht ik de precieze biografische loop der dingen voor dit hoofdstuk weinig interessant - te meer ook dat men er oppervlakkige lezing op na zou houden als men deze passage slechts ziet als een verwijzing naar een verantwoording van Cicero's eigen politieke carrière.

³⁷⁴ Cicero, *De Officiis*, l.66: *Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum est nihil honestum decorumque sit aut admirari aut optare aut expetere oportere, nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum cum vitae, tum multarum rerum, quae ad vitam pertinent.*

³⁷⁵ Cicero, *De Officiis*, l.85: *Omnino qui rei publicae praefuturi sunt duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant.*

³⁷⁶ Cicero, *De Officiis*, l.139: *Ornanda enim est dignitas domo, non ex domo tota quaerenda, nec domo dominus, sed domino domus honestanda est, et, ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis.*

- ³⁷⁷ Cicero, *De Officiis*, I.139: *Aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur: 'o domus antiqua, heu quam dispari | dominare domino'. Quod quidem his temporibus in multis licet dicere.*
- ³⁷⁸ Cicero, *De Officiis*, I.132, I.134: *Et quoniam magna vis orationis est eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis (...) Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax, insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios, sed cum reliquis in rebus tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur, si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi causa aut per ridiculum aut severe, maledice contumelioseque dicitur.*
- ³⁷⁹ Cicero, *De Officiis*, I.118: *alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant.*
- ³⁸⁰ Interessant is deze lofzang op de website *The Entrepreneur* "Learning, Earning and Returning: The 3 Stages of a Fulfilling Life", <https://www.entrepreneur.com/article/284706>. (Geraadpleegd op 12 januari 2020). Deze thematiek wordt uitgebreid besproken door Schimmelpenninck, S. & R. van Zwieten (2019), pp. 163-4.
- ³⁸¹ Cicero, *De Officiis*, II.6: *Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris.*
- ³⁸² Castiglione, B. (1991), p. 25, meldt zelf in zijn inleidende brief dat hij heeft "gedwaald in het goede gezelschap van Plato, Xenophon en Cicero". We zullen later in dit hoofdstuk zien dat hij hiermee geen uitzondering vormt in de *haute culture* van die tijd.
- ³⁸³ Castiglione, B. (1991), pp. 42-3.
- ³⁸⁴ Castiglione, B. (1991), p. 44.
- ³⁸⁵ Castiglione, B. (1991), p. 45.
- ³⁸⁶ Castiglione, B. (1991), p. 46.
- ³⁸⁷ Castiglione, B. (1991), p. 46.
- ³⁸⁸ Pieper, J. (2004), p. 148.
- ³⁸⁹ Castiglione, B. (1991), p. 47.
- ³⁹⁰ Castiglione, B. (1991), p. 54.
- ³⁹¹ Castiglione, B. (1991), pp. 63-4.
- ³⁹² Castiglione, B. (1991), p. 64.
- ³⁹³ Castiglione, B. (1991), pp. 72-3.
- ³⁹⁴ Castiglione, B. (1991), p. 73.
- ³⁹⁵ Castiglione, B. (1991), p. 74.
- ³⁹⁶ Castiglione, B. (1991), p. 75.
- ³⁹⁷ Cf. Cicero, *De Oratore*, liber I, *passim*, in het bijzonder §128.
- ³⁹⁸ Castiglione, B. (1991), p. 74.
- ³⁹⁹ Dit laatste was de conclusie van de Commissie-Sicking in 1971. Cf. Kroon, C. *et al.* (2010), p. 18.
- ⁴⁰⁰ Al deze standaardargumenten zijn bijvoorbeeld in dit artikel te vinden: <http://klassieken.nu/2017/06/04/oud-leerling-joppe-over-de-waarde-van-klassieke-talen-in-het-heden/> (Geraadpleegd op 13 januari 2021).
- ⁴⁰¹ Castiglione, B. (1991), p. 288.
- ⁴⁰² Castiglione, B. (1991), p. 288.
- ⁴⁰³ Castiglione, B. (1991), pp. 262-4.
- ⁴⁰⁴ Lord Chesterfield (2008), *Introduction*, pp. ix-xi.
- ⁴⁰⁵ Lord Chesterfield (2008), *Letter 6*, pp. 12-3. Ik heb de cursiveringen overgenomen uit mijn teksteditie, die op deze manier de emfase van de schrijver volgt. Zelf heb ik het accent op het Griekse woord toegevoegd. De dakjes in de Latijnse woorden zijn weer van Lord Chesterfield, die als een ware onderwijzer zo al wil doceren dat er een lange ablativus-a is ter onderscheiding de korte nominativus. Verder: Michael Maittaire was de privédocent *classics* van Philip.
- ⁴⁰⁶ Een parallele passage laat inderdaad zien dat Lord Chesterfield op deze manier zijn zoon wil onderwijzen. Zo schrijft hij in *Letter 34* het volgende: "Do not forget to answer me the questions, which I asked you a great while ago, in relation to the constitution of Saxony; and also the meaning of the words *Landsassii* and *Amptsassii*", Lord Chesterfield (2008), p. 86.
- ⁴⁰⁷ Lord Chesterfield (2008), *Letter 11*, pp. 25-6.
- ⁴⁰⁸ Een beroemd citaat uit Homerus' *Ilias*, 6.208.
- ⁴⁰⁹ Kinneging, A. (1997), pp. 149-50.
- ⁴¹⁰ Cicero, geciteerd uit Kinneging, A. (1997), p. 149.
- ⁴¹¹ Kinneging, A. (1997), p. 150.
- ⁴¹² Bijvoorbeeld Lord Chesterfield (2008), *Letter 28* en 30.
- ⁴¹³ Lord Chesterfield (2008), *Letter 18*, p. 19.
- ⁴¹⁴ Lord Chesterfield (2008), *Letter 9*, p. 20.
- ⁴¹⁵ Lord Chesterfield (2008), *Letter 25*, p. 56.
- ⁴¹⁶ Lord Chesterfield (2008), *Letter 30*, p. 72.
- ⁴¹⁷ Lord Chesterfield (2008), *Letter 35*, p. 89.
- ⁴¹⁸ Lord Chesterfield (2008), *Letter 33*, p. 82.
- ⁴¹⁹ Lord Chesterfield (2008), *Letter 34*, p. 85.
- ⁴²⁰ Lord Chesterfield (2008), *Letter 20*, p. 42. Het Latijn is te vinden in Cicero, *Pro Archia Poeta*, caput 16.
- ⁴²¹ Lord Chesterfield (2008), *Letter 20*, p. 42.

⁴²² In een brief, Lord Chesterfield, *Letter 112*, aan zijn petekind, Solomon Dayrolles, geeft hij nog een aantal specifiekere tips die aan geen enkele actualiteit hebben ingeboet: "The three commonest topics of conversation are Religion, Politics, and News. All people think they understand the two first perfectly, though they never studied either; and are therefore very apt to talk both dogmatically and ignorantly, consequently with warmth. But Religion is by no means a proper subject of conversation in a mixed company; it should only be treated among a very few people of learning, for mutual instruction. It is too awful and respectable a subject to become a familiar one. Therefore never mingle yourself in it any further, than to express an universal toleration and indulgence to all errors in it, if conscientiously entertained; for, every man has as good a right to think as he does as you have to think as you do ; nay in truth he cannot help it. As for Politics, they are still more universally understood; and, as everyone thinks his private interest more or less concerned in them, nobody hesitates to pronounce decisively upon them, not even the ladies, the copiousness of whose eloquence is more to be admired than the conclusiveness of their logic. It will be impossible for you to avoid engaging in these conversations, for there are hardly any others; but take care to do it coolly, and with great good-humour; and whenever you find that the company begins to be heated, and noisy for the good of their country, be only a patient hearer, unless you can interpose by some agreeable *badinage*, and restore good-humour to the company", Lord Chesterfield (2008), pp. 353-4.

⁴²³ Lord Chesterfield (2008), *Letter 20*, pp. 42-3.

⁴²⁴ Lord Chesterfield (2008), *Letter 20*, p. 43.

⁴²⁵ Lord Chesterfield (2008), *Letter 20*, p. 43-4.

⁴²⁶ Lord Chesterfield (2008), *Letter 28*, pp. 66-7.

⁴²⁷ Lord Chesterfield (2008), *Letter 28*, p. 67.

⁴²⁸ Lord Chesterfield (2008), *Letter 28*, p. 65.

⁴²⁹ Lord Chesterfield (2008), *Letter 28*, p. 65.

⁴³⁰ Lord Chesterfield (2008), *Letter 26*, p. 58.

⁴³¹ Dit stelt Lord Chesterfield nog wat duidelijker in *Letter 37*: "Above all things, and upon all occasions, avoid speaking of yourself, if it be possible. Such is the natural pride and vanity of our hearts, that it perpetually breaks out, even in people of the best parts, in all the various modes and figures of the egotism", Lord Chesterfield (2008), pp. 102-3.

⁴³² Lord Chesterfield (2008), *Letter 26*, p. 58.

⁴³³ Lord Chesterfield (2008), *Letter 37*, p. 102.

⁴³⁴ Lord Chesterfield (2008), *Letter 26*, pp. 57-8.

⁴³⁵ Lord Chesterfield (2008), *Letter 21*, p. 46.

⁴³⁶ In *Letter 65* doet Lord Chesterfield wel trots verslag van een succesje in de House of Lords, waar hij - naar eigen zeggen - zonder kennis van zaken het huis wist te winnen voor zijn standpunt, puur op de kracht van zijn retorica: "However, it was absolutely necessary to make the House of Lords think that I knew something of the matter; and also to make them believe that they knew something of it themselves, which they do not. For my own part, I could just as soon have talked Celtic or Sclavonian to them as astronomy, and they would have understood me full as well: so I resolved to do better than speak to the purpose, and to please instead of informing them. I gave them, therefore, only an historical account of calendars, from the Egyptian down to the Gregorian, amusing them now and then with little episodes; but I was particularly attentive to the choice of my words, to the harmony and roundness of my periods, to my elocution, to my action. This succeeded, and ever will succeed; they thought I informed, because I pleased them; and many of them said that I had made the whole very clear to them; when, God knows, I had not even attempted it", Lord Chesterfield (2008), p. 224.

⁴³⁷ Bijvoorbeeld: Lord Chesterfield (2008), *Letter 41 en 46*, steeds afsluitende alinea.

⁴³⁸ Lord Chesterfield (2008), *Letter 40*, pp. 121-2.

⁴³⁹ Lord Chesterfield (2008), *Letter 48*, pp. 149-52.

⁴⁴⁰ Lord Chesterfield (2008), *Letter 40*, p. 152.

⁴⁴¹ Lord Chesterfield (2008), *Letter 55*, p. 186.

⁴⁴² Lord Chesterfield (2008), *Letter 55*, pp. 186-8.

⁴⁴³ Lord Chesterfield (2008), *Letter 75*, p. 260. De meeste tekstedities spreken over *parson*. Niettemin bestaan er ook tekstedities met *person*, bijvoorbeeld Gregory (1800), dat iets gemakkelijker te begrijpen is. Ik ga echter democratisch met de meerderheid mee en handhaaf *parson*.

⁴⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: "Nederlander overschat eigen talenkennis", *Trouw* 31 juli 2006.

<https://www.trouw.nl/home/nederlander-overschat-eigen-talenkennis~a6f10f86/> (Geraadpleegd op 12 januari 2020).

⁴⁴⁵ Lord Chesterfield (2008), *Letter 51*, pp. 166-7.: "Therefore, when you are there, do not imagine that the Capitol, the Vatican, and the Pantheon, are the principal objects of your curiosity. But for one minute that you bestow upon those, employ ten days in informing yourself of the nature of that government, the rise and decay of the papal power, the politics of that court, the 'Brigues' of the cardinals, the tricks of the Conclaves; and, in general, everything that relates to the interior of that extraordinary government, founded originally upon the ignorance and superstition of mankind, extended by the weakness of some princes, and the ambition of others; declining of late in proportion as knowledge has increased; and owing its present precarious security, not to the religion, the affection, or the fear of the temporal powers, but to the jealousy of each other".

⁴⁴⁶ Lord Chesterfield (2008), *Letter 78*, p. 267.

⁴⁴⁷ Lord Chesterfield (2008), *Letter 68*, p. 240.

⁴⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Lord Chesterfield (2008), *Letter 73*, p. 252: "A gentleman should know those which I call classical works, in every language; such as Boileau, Corneille, Racine, Moliere, etc., in French; Milton, Dryden, Pope, Swift, etc., in English; and the three authors above mentioned in Italian; whether you have any such in German I am not quite sure, nor, indeed, am I inquisitive. These sort of books adorn the mind, improve the fancy, are frequently alluded to by, and are often the subjects of conversations of the best companies. As you have languages to read, and memory to retain them, the knowledge of them is very well worth the little pains it will cost you, and will enable you to shine in company. It is not pedantic to quote and allude to them, which it would be with regard to the ancients".

⁴⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Lord Chesterfield (2008), *Letter 53*, p. 180: "You have read Quintilian the best book in the world to form an orator; pray read Cicero *De Oratore*; the best book in the world to finish one". Zie ook Lord Chesterfield (2008), *Letter 70*, p. 243, die gericht is aan de bisschop van Waterford, waarin Lord Chesterfield ervan uitgaat dat Homerus en Vergilius vaste kost zijn. Maar belangrijker: Lord Chesterfield (2008), *Letter 81, passim*, waarin hij achtereenvolgens Voltaire, Homerus, Vergilius, Milton en Tasso recenseert.

⁴⁵⁰ Hiëronymus, *Epistula 22.30: Interrogatus condicionem Christianum me esse respondi: et ille, qui residebat, 'Mentiris,' ait, 'Ciceronianus es, non Christianus; ubi thesaurus tuus, ibi et cor tuum'.*

⁴⁵¹ Leeman, A. (1952), pp. 3-6.

⁴⁵² Namelijk: Mattheüs 6:21.

⁴⁵³ Van Geest, P. "Inleiding" in: Wijdeveld, G. & Van Geest, P. (1995), p. 20. Hierover schrijft Van Geest nog specifiek 27 jaar later dat op basis van de volgorde van de verschillen traktaten geconcludeerd kan worden dat de diepste eenheid met Christus gevonden kan worden in de Eucharistie, zie Van Geest, P. (2022).

⁴⁵⁴ Van Geest, P. (2008), pp. 20-31.

⁴⁵⁵ Van Geest, P. (2008), p. 25.

⁴⁵⁶ Van Geest, P. (2008), pp. 25-6.

⁴⁵⁷ Van Geest, P. (2008), p. 27.

⁴⁵⁸ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 8: *Noli altum sapere; sed ignorantiam tuam magis fatere. Quid vis te alicui praeferre, cum plures doctiores te inveniantur, et magis in lege periti? Si vis utiliter aliquid scire et discere, ama nesciri et pro nihilo reputari. Haec est altissima scientia, et utilissima lectio, sui ipsius vera cognitio et despectio. De se ipso nihil tenere, et de aliis semper bene et alte sentire, magna sapientia est et perfectio.* Voor de Latijnse tekst gebruik ik steeds de teksteditie van Michael Iosephus Pohl uit 1904.

⁴⁵⁹ Cf. Mattheüs 5:3.

⁴⁶⁰ De Sales, F. (1832), p. 185: *Or, l'humilité ne pouvant souffrir que nous ayons aucune bonne opinion de nous-mêmes, ni aucune prétention d'être préférés aux autres.*

⁴⁶¹ Von Hildebrand, D. (2001), p. 149: "(...) humility is the *precondition* and basic presupposition for the genuineness, the beauty and the truth of all virtue. It is *mater* and *caput* ("mother and fountainhead") of all specifically human virtues; for, inversely, pride (*superbia*) is not only by itself our primal sin, it also inwardly contaminates all intrinsically good dispositions, and robs every virtue of its value before God".

⁴⁶² Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 14: *Non gloriaris in divitiis si adsint, nec in amicis quia potentes sunt, sed in Deo qui omnia praestat, et se ipsum super omnia dare desiderat. Non te extollas de magnitudine vel pulchritudine corporis, quæ modica etiam infirmitate corrumpitur et foedatur. Non placeas tibi ipsi, de humilitate aut ingenio ne displiceas Deo, cujus est totum quidquid boni naturaliter habemus.*

⁴⁶³ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 14: *Non te pudeat aliis servire pro amore Jesu Christi; et pauperem in hoc seculo videri. Non stes super te ipsum; sed in Deo spem suam constitue. Fac quod in te est, et Deus aderit bonae voluntati tuae.*

⁴⁶⁴ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 26: *Sine caritate opus externum nihil prodest: quicquid autem ex caritate agitur, quantumcumque etiam parvum sit et despectum, efficitur fructuosum totum. Magis siquidem Deus pensat, ex quanto amore quis agat, quam quantum quis faciat.*

⁴⁶⁵ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 26: *Multum facit, qui multum diligit. Multum facit, qui rem bene facit.*

⁴⁶⁶ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 26: *Saepe videtur esse caritas, et est magis carnalitas: quia naturalis inclinatio, propria voluntas, spes retributionis, affectus commoditatis, raro abesse volunt.*

⁴⁶⁷ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 60: *Pone fiduciam tuam totam in Domino; et sit ipse timor tuus, et amor tuus. Ipse pro te respondebit, et faciet bene sicut melius fuerit. Non habes hic manentem civitatem, et ubicumque fueris, extraneus es et peregrinus, nec requiem aliquando habebis, nisi Christo intime fueris unitus.*

⁴⁶⁸ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 60: *Qui hodie tecum sunt, cras contrariari possunt.*

⁴⁶⁹ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 60.

⁴⁷⁰ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 61: *Apud Altissimum sit cogitatio tua, et deprecatio tua ad Christum sine intermissione dirigatur. Si nescis alta speculari et caelestia, requiesce in passione Christi, et in sacris vulneribus ejus libenter habita. Si enim ad vulnera et speciosa stigmata Jesu devote confugis, magnam in tribulatione senties consolationem, nec multum curabis hominum despectiones facilliterque verba detrahentium perferes.*

⁴⁷¹ Cf. Tweede tractaat, hoofdstuk 12, 'De koninklijke weg van het heilig kruis'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 115-20.

⁴⁷² Cf. Eerste tractaat, hoofdstuk 12, 'Het nut van tegenspoed'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 55-6.

⁴⁷³ Cf. Vierde tractaat, hoofdstuk 27, 'De eigenliefde houdt ons het meest van het hoogste goed af'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 213-5. Deze teksteditie behandelt het derde tractaat als het vierde en andersom, zie pp. 7-8.

⁴⁷⁴ Cf. Tweede tractaat, hoofdstuk 8, 'De vertrouwelijke vriendschap met Jezus'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 104-5.

- ⁴⁷⁵ Cf. Vierde tractaat, hoofdstuk 21, 'Boven alle goed en alle gaven moet wij in God rusten'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 203-5.
- ⁴⁷⁶ Cf. Eerste tractaat, hoofdstuk 19, 'De oefeningen van een goed kloosterling'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 67-70.
- ⁴⁷⁷ Cf. Derde tractaat, getiteld 'Godvruchtige aansporing tot Heilige Communie'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 123-63. Waarom 'derde' tractaat, zie noot 473.
- ⁴⁷⁸ Cf. Derde tractaat, hoofdstuk 2, 'In het Sacrament wordt Gods grote goedheid en liefde aan de mens getoond'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 128-30.
- ⁴⁷⁹ Met de 'stem van de leerling' wordt dit conversatie-element zeer duidelijk onderstreept door Thomas. Deze stijlform gebruikt Thomas is nagenoeg het hele derde traktaat.
- ⁴⁸⁰ Cf. Derde tractaat, hoofdstuk 20, 'De belijdenis van onze eigen zwakheid en de ellenden van dit leven'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 201-2.
- ⁴⁸¹ Cf. Vierde tractaat, hoofdstuk 59, 'Wij moeten al onze hoop en vertrouwen alleen op God stellen'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 276-7.
- ⁴⁸² Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 33: *Exteriora nostra et interiora pariter nobis scrutanda sunt, et ordinanda, quia utraque expediunt ad proprium profectum.*
- ⁴⁸³ Cf. Mattheüs 12:1-7 en 15:1-20; Lucas 15:37-54.
- ⁴⁸⁴ Cf. Vierde tractaat, hoofdstuk 37, 'Hoe wij zonder voorbehoud een volkomen afstand van onszelf moeten doen om de vrijheid van hart te verkrijgen' Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 229-30; Vierde tractaat, hoofdstuk 38, 'Hoe wij onze uiterlijke handelingen moeten regelen en onze toevlucht tot God moeten nemen in gevaren'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 230-1.
- ⁴⁸⁵ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 33: *Si non continue te vales colligere, saltem interdum, et ad minus semel in die, mane videlicet aut vespere. Mane propone, vespere discute mores tuos, qualis hodie fuisti in verbo, opere et cogitatione, quia in his forsitan Deum sæpius offendisti et proximum.*
- ⁴⁸⁶ Vierde tractaat, hoofdstuk 27, 'De voortreffelijkheid van de vrije geest, die men meer door smekend gebed dan door studie verdient'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 212-3.
- ⁴⁸⁷ Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, p. 6: *Stude ergo cor tuum ab amore visibilium abstrahere, et ad invisibilia te transferre.*
- ⁴⁸⁸ Thomas a Kempis zelf in zijn Eerste tractaat, hoofdstuk 21, 'De rouwmoedigheid van hart'. Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995), pp. 73-5.
- ⁴⁸⁹ Von Hildebrand, D. (2001), p. 7.
- ⁴⁹⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 469; Huizinga, J. (1958), pp. 5-15. Over de term 'humanista' schrijft Van Geest, P. (2022): "In the late Middle Ages and the Renaissance, the term 'humanista' was used for scholars who promoted the study of classical authors and prepared editions of the works of church fathers out of a love of manuscripts and of the integral texts of classical antiquity. 'Humanist' was thus a category like 'jurist' or 'artist': a skilled practitioner of the artes liberales and of the studia humaniora, that is, of the study of Greek and Latin language and literature, poetry, rhetoric and ethics, as recorded in classical writings".
- ⁴⁹¹ Huizinga, J. (1958), pp. 85-96.
- ⁴⁹² Jardine, L. (2005), pp. xiv-xv.
- ⁴⁹³ Cf. Huizinga, J. (1958), p. 127.
- ⁴⁹⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 401.
- ⁴⁹⁵ Cf. Huizinga, J. (1958), pp. 25-6.
- ⁴⁹⁶ Cf. Van Rooijen-Dijkman, H. & Leeman, A. (2004), p. 17.
- ⁴⁹⁷ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), steeds vertaling De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 269-270. Origineel, steeds uit *Opera omnia*, Tomus primus, p. 46, rr. 24-32. Ik handhaaf steeds het gevarieerde gebruik van de letter 'u' en de 'v' zoals door deze editoren gebruikt en dus verschilt van de klassiek-Latijnse citaten uit het voorgaande: *Videbant exordia nostrae religionis non a philosophis, non ab oratoribus, non a dialecticis, aut mathematicis, sed a simplicissimo Christo nata, ab idiotis apostolis propagata. Proinde mundanas disciplinas prisci religionis cultores vt rem Christo inimicam horrebant, et pulchrum habebatur nescire prophanas literas, neque minus laudis erat negligenti philosophiam Aristotelicam aut Platonicam quam contemnerent regna, calcanti diuitias, spernenti voluptates. Quicquid enim mundus suspiciebat, hoc fastidiit religio, cuius studio vehementi magis quam sapienti et immodico quodam aduersariorum odio, cum quibus adeo sibi nihil voluerunt esse commune, (...).*
- ⁴⁹⁸ Cf. Huizinga, J. (1958), pp. 16-7 voor Erasmus' eigen ervaring, maar ook *Lof der zotheid* biedt veel voorbeelden.
- ⁴⁹⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 271.
- ⁵⁰⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 271. Origineel, p. 47, rr. 33-36: *Mox cum hi quoque supercilio turgidi ad luxum sese verterent, neglectis linguis, neglecta antiquitate, nata est nescio quae perturbata doctrina et prorsus inerudita eruditio qua non solum humanae disciplinae, verumtamen ipsa theologia miseris modis vitiata fuit.*
- ⁵⁰¹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 299: "Al is de religie de edelste van alle zaken, ze is eveneens (een beroemde geschiedschrijver is mijn getuige) de meest geschikte dekmantel voor het verhullen van alle mogelijke tekortkomingen. Wil iemand namelijk tegen die gebreken zelf optreden, dan vindt men dat hij geen eerbied heeft voor de religie, waarachter ze zich verschuilen: zo blijft het kwaad vaak veilig verborgen door de nabijheid van het goede". Origineel, p. 74, rr. 16-20: *Nam, vt est res omnium optima religio, ita (nobili historico teste) [i.e. probabiliter Livius in suo libri Ab urbe condita, XXXIX, cf. p. 74 n.17] ad quiduis vitii praetextendum commodissimum pallium, eo quod si quis in ipsa vitia conetur animaduertere, religionem qua sese obumbrarunt, violare plerisque videatur, saepe ita tuto latet vitium proximitate boni.*

- ⁵⁰² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 281. Origineel, p. 58, rr. 16-20: *Contra, si quem olfecerint politius eruditum, abominantur. Caue, inquiunt, poeta est, parum Christianus est. Haec nusquam non instillant auribus hominum in concionibus, in quibus regnant, populi stulticia freti, in priuatis colloquiis, in arcanis illis confessionibus, in quibus sibi dii videntur.*
- ⁵⁰³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 282-6.
- ⁵⁰⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 270: “Zeker waren er ook lieden die, uit angst dat zich zouden moeten inspannen, hun luiheid verboemden met het eervolle excuus van godsdienstigheid: er bestaat tenslotte geen betere dekmantel voor lijntrekkerij, slapheid, traagheid en gelummel”. Origineel, p. 46, rr. 37-39: *[E]rant et qui laborem fugientes inertiam suam honesto religionis nomine praetexerent, quando sub nulla vmrba melius tegitur iners ocium et segnis ignavia.*
- ⁵⁰⁵ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 301. Origineel, p. 46, rr. 37-39: *Apostolorum simplicem rusticatatem nobis propunt. Singulare inter coelites praemium illos manere dicunt qui disciplinas istas ethnicas ad ostentationem et superbiam inuentas religionis amore possint pro nihilo ducere. Rudem pietatem delectet (...).*
- ⁵⁰⁶ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 342-3.
- ⁵⁰⁷ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 343ff.
- ⁵⁰⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 345. Origineel, p. 107, rr. 23-34: *Consuevit mihi comicorum militum more sua iactare facinora, quot eadem in vrbe haberet amicas, quoties et quibus artibus ad alienas vxores penetrasset, quot riuales superasset, quoties vna nocte marem praestare potuisset, quae barathra bibendo quanta cum gloria vicisset. Haec erant hominis studia, in his operam, curam, voluptatem, ocium et negocium, in his felicitatem reponebat. Huiusmodi nugis cum iam biduum mihi aures calfecisset, incidit inter prandendum, vt nescio quid amoenius e poetarum fabulis proferrem. Ibi homo sui repente oblitus, nouam quondam religionem coepit assumere, execrari vero me, quod ethnicos illos et impudicos autores legerem, iam et serio hortari vt respicerem, vt illis relictis ecclesiasticos euoluerem. Miratus sum subitem hominis metamorphosim ex Epicureo mihi factum Zenonem.*
- ⁵⁰⁹ Ovidius, *Metamorphosen* 7.20.
- ⁵¹⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 368.
- ⁵¹¹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 368. Origineel, p. 125, r. 10: *res ociosas et ad nihil vtiles.*
- ⁵¹² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 368-9. Origineel, p. 125, rr. 10-17: *Intellecta hominis improbitate putauit malo nodo malum esse quaerendum cuneum, ac de industria quidem eum sermomem inieci, in quo illum sciebam vt plurimum valere de vinorum generibus, de arte coquinaria, de venatici epulis. Ibi ille tanquam in re magna erectus, magno silentio, magna autoritate diu disputauit acute, copiose, polite. Platonem ipsum dixisses; sexcenta vinorum genera memoriter reddebat. Praeterea precia, qualitates, differentias, patrias, naturas seque ista non e physicorum literis, sed sapiente illo suo palato didicisse gloriabatur.*
- ⁵¹³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 306.
- ⁵¹⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 306-7. Origineel, p. 79, rr. 17-21; p. 80, rr. 10-11: *Ita ne nulla gentilium inuenta vsurpare licebit, nisi protinus Christiani esse desinamus? Scilicet igitur per concionem vestros fabros admonendos censeo, ne posthac serris, securibus, asciis, terebellis, ne cuneis, ne regulis, ne perpendiculis, ne fornicibus, ne posthac amussibus suis audeant vti. (...) lam et agricolatoribus, vel cum vitae periculo ferias indicendas video; aratrum Osiridis inuentum est, (...).*
- ⁵¹⁵ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 306-8.
- ⁵¹⁶ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 309. Origineel, p. 82, rr. 1-7: *At nos, si superis placet, praepostere agimus, ethnicorum vitia, libidinem, auariciam, ambitionem, superstitionem passim imitator, imo vincimus, at eruditionem quam vel vnam imitari par erat, vnam aspernamur, stultius ne an superbius, nondum satis scio. Nam si res mediocri vsui futuras, ab illis ad nos traduximus idque citra culpam, quid impedit, quo secius idem de illorum artivus faciamus? Quibus, (si quid Hieronymo credimus) nihil est in rebus mortalium aut vtilius aut praestantius.*
- ⁵¹⁷ Kimball, B. (1995), pp. 87-90.
- ⁵¹⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 311. Origineel, p. 83, rr. 15-20: *Quorsum tandem haec omnia? Num, vt nos exorti contemneremus? an potius, vt optima religio pulcherrimis studiis tum honestaretur, tum fulciretur? Omnia ethnicorum fortiter facta, scite dicta, ingeniose cogitate, indusrie tradita, suae Rei p. praeparauerat Christus. Ille ministrauerat ingenium, ille quaerendi ardorem adiecerat, nec alio autore quaesite inueniebant. Hanc atrium frugem illorum aetas tulit non tam sibi, quam nobis, (...).*
- ⁵¹⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 312. Origineel, p. 83, rr. 22-25: *In summo bono quaerendo plerique philosophorum et aetatem et ingenium triuerunt. Sed id quod erat vere summum et praestantissimum suae Christi aetati seruauit, non ita tamen, vt caeteras inutiles ac sine fruge actas voluerit, (...).*
- ⁵²⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 341. Origineel, p. 105, rr. 7-15: *Semina quaedam bonarum artium indidit nobis parens deus intellectum, ingenium, memoriam caeterasque animi dotes, quae talenta sunt ad vsuram credita; quae si exercitatione ac studio quasi duplicauerimus, vt impigros seuos dominus, reuersus laudabit, peculium esse sinet; sin acceptum talentum in terram defoderimus, quo tandem animo domini redeuntis oculos, ora, vocem feremus, vbi caeteris pro accepta sorte lucrum annumerantibus nos inutile talentum referamus ignaui?*
- ⁵²¹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 316: “Filosofen zijn trots, dichters zelfingenomen”. Origineel, p. 86, rr. 26-27: *Superbiunt philosophi, sibi placent poetae.*
- ⁵²² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 317. Origineel, p. 86, rr. 26-27: *Hae fingunt animum nostrum, affectus mitigant, frangunt indomitos impetus molliunt et ingenium non sinunt esse ferrox.*
- ⁵²³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 318: “Maar als zij werkelijk zo geleerd waren als ze zelf denken, zouden ze al lang zijn begonnen anderen te bewonderen en zichzelf minder in de hoogte te steken”. Origineel, p. 88, rr. 3-4: *Quod si vere docti essent, vt sibi videntur, iam alios mirari sibi minus inciperent placere.*
- ⁵²⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 318-22.

- ⁵²⁵ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 321-2. Origineel, pp. 90-1, rr. 23-7: *Iam si prisca repetimus, quid tam abfuit ab insolentia, quam Socratis doctum pariter ac facundum ingenium, quem nunquam puduit vndeunque doceri ne iam senem quidem. Non sibi turpe duxit rhetoricen virile vtique disciplinam a foemina Aspasia doceri. Idem iam grandis natu fidibus operam dedisse legitur, praeceptore, nisi fallor, Cono; praeterea vox illa iam nobilis; Hoc vnum scio, quod nescio, (...) Hac modestia promeruit, vt solus ab Apolline sapiens iudicaretur, quod cum alii sibi ea viderentur scire, quae nescirent, hic tanto esset caeteris verecundior, quanto sapientior.*
- ⁵²⁶ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 322-4.
- ⁵²⁷ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 323. Origineel, p. 92, rr. 18-20: *[Q]ui iam multorum annorum episcopus ac doctor, non solum se vel ab anniculo episcopo doceri paratum fatetur, verum nec ipsum errata sua fateri puduit et scriptorum suorum tanquam palinodiam canere.*
- ⁵²⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 323. Origineel, pp. 92-3, rr. 22-1: *[Q]ui quicquid scripserint, hoc ipso verum videri volunt, quod scripserint pro coelestibus oraculis sua somnia recipi volunt.*
- ⁵²⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 325. Origineel, p. 93, rr. 26-27: *Scientia inflat, charitas aedificat.* Erasmus citeert uit 1 Korinthe 8:1.
- ⁵³⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 329-32.
- ⁵³¹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 352. Origineel, p. 112, rr. 17-23: *Eo, (...) vt nullas ethnicas literas fugiamus, sed repurgatas ad Christianorum eruditionem transferamus, (...). Quod autem repurgatas dixi, non ad scientiam, sed ad opinionem referri volo. Non enim ethnicorum philosophorum errores legere perniciosum est, sed eos ecclesiasticis disputationibus immiscere, non confutandi, sed approbandi gratia, id vero nequaquam licuerit.*
- ⁵³² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 349. Origineel, p. 110, rr. 15-16: *(...) ad Christum omnes referuntur.*
- ⁵³³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 374. Origineel, p. 129, rr. 17-18: *(...) Christianorum templum ethnicis opibus exornare.*
- ⁵³⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 396-7.
- ⁵³⁵ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 396-7; Jardine, L. (2005), p. xv.
- ⁵³⁶ Cf. Kinneging, A. (2016).
- ⁵³⁷ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 137: “Ik nam Isocrates’ voorschriften voor het besturen van een rijk als uitgangspunt en heb die in het Latijn vertaald. In een soort wedijver met hem heb ik er mijn eigen opvattingen aan toegevoegd en die als het ware in aforismen geformuleerd, om verveling bij de lezer tegen te gaan. Toch was ik het regelmatig oneens met hem: hij was namelijk een sofist die een koninkje van niemendal, of liever een tiran opvoedde en allebei waren ze heidenen. Ik, een theoloog, richt me echter tot een vermaard en bijzonder hoogstaand vorst. Bovendien zijn we allebei christenen”. Origineel, p. 134, rr. 54-59: *Isocratis de regno administrando praecepta Latinitate donauimus; ad cuius aemulationem adiecimus nostra velut aphorismis absoluta, quo minus esset tedii legentibus, sed tamen ab illius decretis haud parum dissidentia. Siquidem ille sophista regulum nescio quem seu tyrannum potius instituit, ethnicus ethnicum; ego theologus inclytum et integerrimum principem, ad haec Christianus Christianum.*
- ⁵³⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 137: *ad haec Christianus Christianum.*
- ⁵³⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 135. Origineel, p. 133, rr. 3-11: *Cum per se res eximia quaedam est sapientia, Carole principum amplissime, tum vero nullum sapientiae genus excellentius existimat Aristoteles quam quae doceat salutarem agere principem, vt optimo iure Xenophon in libro quem inscripsit Oeconomicon arbitretur esse quiddam homine maius planeque diuinum imperare liberis ac volentibus. Haec nimirum est illa principibus expetenda sapientia, quam vnam caeteris rebus contemptis optauit cordatissimus adolescens Solomon, quamque iugiter regio throno voluit assistere. Haec est illa castissima simul et pulcherrima Sunamitis, cuius vnus complexibus vnice delectatus est Dauid, sapientissimi filii sapientissimus pater.*
- ⁵⁴⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 150, mijn cursivering. Origineel, pp. 144-5, rr. 263-268: *Ne putaris temere dictum a Platone, et a laudatissimis laudatum uiris, ita demum beatam fore rempublicam, si aut philosophentur principes, aut philosophi capessant principatum. Porro philosophus is est, non qui dialecticem aut physicem calleat: sed qui contemptis falsis rerum simulacris, infracto pectore, uera bona et perspicit et sequitur. Vocabulis diuersum est, caeterum re idem, esse philosophum et esse Christianum.*
- ⁵⁴¹ Cf. Plato, *Politeia* 473c.
- ⁵⁴² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 151. Origineel, p. 145, rr. 290-291: *Si te voles excellentem principem ostendere, vide ne quis te propriis superet bonis: sapientia animi magnitudine temperantia integritate.*
- ⁵⁴³ Erasmus spreekt ook letterlijk in termen van adel: “Een prins moet tot de hoogste adel behoren. Inderdaad, maar er zijn drie soorten adel: een die zijn oorsprong vindt in dapper en voorbeeldig gedrag en een juiste manier van optreden; een tweede die het gevolg is van een opleiding in allerlei hoogstaande vormen van kennis, en een derde die men afleest aan familieportretten, de stambomen van zijn voorouders of hun rijkdom”, De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 152. Origineel, p. 146, rr. 296-299: *Principem summa decet nobilitas, Esto; verum cum tria sint nobilitatis genera, vnum quod ex virtute recteque factis nascitur, proximum quod ex honestissimarum disciplinarum cognitione proficiscitur, tertium quod natalium picturis et maiorum stemmatis aestimatur, aut opibus.*
- ⁵⁴⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 146. Origineel, p. 141, rr. 171-177: *Sunt autem innumerae res, quae possint principum animos a recto dimouere, fortunae magnitudo, rerum affluentia, luxus deliciae: libertas, qua quidquid libet libet: exempla magnorum, sed stultorum principum: ipsi rerum humanarum aestus ac procellae: super omnia uero adulatio, fidei ac libertatis fuco personata. Quo diligentius erit optimis decretis, laudatorum principum exemplis, aduersus haec praemuniendus.*

⁵⁴⁵ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 148. Origineel, p. 142, rr. 215-219: *Illud ante omnia ac penitus infigendum animo principis, ut de Christo quam optime sentiat, huius dogmata commode collecta protinus combibat, idque ex ipsis statim fontibus, unde non solum purius hauriuntur, uerum etiam efficacius. Hoc illi persuadeatur, quod ille docuit ad neminem magis pertinere, quam ad principem.*

⁵⁴⁶ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 153. Origineel, p. 146, rr. 327-333: *Quoties uenit in mentem te Principem esse, pariter succurrat et illud, te Christianum esse Principem: ut intelligas te a laudatis quoque Ethnicorum Principibus tantum oportere abesse, quantum abest ab Ethnico Christianus. Neque uero putes securam ac delicatam Christiani professionem, nisi forte leue putas sacramentum, quod aequae cum omnibus in baptismo iurasti, semel omnibus renunciare quae Satanae placent, et Christo displicent. Displicent autem quaecumque ab Euangelicis decretis abhorrent.*

⁵⁴⁷ Cf. Lewis, C. *The Screwtape Letters*, letter II.

⁵⁴⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 153-4. Origineel, p. 147, rr. 338-341: *At rursum ne putaris Christum situm esse in cerimonia, hoc est, in praeceptis dumtaxat utcumque seruatis et ecclesiae constitutionibus. Christianus est, non qui lotus est, non qui unctus, non qui sacris adest, sed qui Christum intimis complectitur affectibus, ac piis factis exprimit.*

⁵⁴⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 154. Origineel, p. 147, rr. 343-347: *[S]ed illud cogita, Christianus sum et Princeps. Christiani est, ab omni turpitudine prorsus abhorre. Principis est, integritate prudentiaque caeteros antecellere. Si hoc a tuis exigis, uti leges tuas cognoscant, et cognitae seruent: multo magis a te ipso debes exigere, ut Christi Imperatoris tui leges ediscas et obserues.*

⁵⁵⁰ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 155.

⁵⁵¹ Cf. Lucas 9:23: "Wie mijn volgeling wil zijn, moet Mij volgen door zichzelf te verloochenen en elke dag opnieuw zijn kruis op te nemen", *Willibrordusvertaling* (1978).

⁵⁵² Cf. Mattheüs 20:25-28: "Jezus echter riep hen bij zich en sprak: 'Gij weet, dat de heersers der volkeren hen met ijzeren vuist regeren en dat de groten misbruik maken van hun macht over hen. Dit mag bij u niet het geval zijn; wie onder u groot wil worden, moet dienaar van u zijn, en wie onder u de eerste wil zijn, moet slaaf van u wezen, zoals ook de Mensenzoon niet gekomen is om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven als losprijs voor velen'", *Willibrordusvertaling* (1978).

⁵⁵³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 155. Origineel, p. 148, rr. 372-374: *Ad haec dum modis omnibus reipublicae consulere studes, sollicitam agis uitam, fraudas aetatem ac genium tuum uoluptatibus, maceras te uigiliis ac laboribus. Neglige et oblecta te conscientia recti.*

⁵⁵⁴ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 158. Origineel, p. 150, rr. 450-453: *At tu qui Christianus etiam es princeps, cura audis aut legis te Dei simulacrum esse, te Dei vicarium esse, caue ne quid hinc intumesceas animo: quin potius ea res te magis sollicitum reddat, ut respondeas archetypo tuo, pulcherrimo quidam illi, sed quod adsequi sit difficillimum, non assequi turpissimum.*

⁵⁵⁵ Psalm 2:1-3, *Willibrordusvertaling* (1995); de vertaling uit 1978 bevatte een te groot aantal onduidelijke woorden die extra toelichting nodig zouden hebben. Vandaar dat ik deze passage de herziene vertaling uit 1995 gebruikt heb.

⁵⁵⁶ Psalm 2:10-12a, *Willibrordusvertaling* (1995).

⁵⁵⁷ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), pp. 158-9. Origineel, p. 150, rr. 454-462: *Theologia Christianorum tria praecipua quaedam in Deo ponit, summam potentiam, summam sapientiam, summam bonitatem. Hunc ternarium pro uiribus absoluas oportet. Nam potentia sine bonitate mera tyrannis est: sine sapientia, perniciosa, non regnum. Primum igitur des operam, ut quandoquidem potentiam fortuna dedit, quam maximam sapientiae uim tibi compares, ut unus omnium optime quid expetendum, quidue fugiendum sit, perspicias, deinde ut quam maxime prodesse studeas omnibus, nam id est bonitatis. Potestas autem ad hoc potissimum tibi seruiet, ut quantum cupis prodesse, tantumdem et possis, imo plus uelis quam possis. Porro nocere hoc minus uelis, quo magis potes.*

⁵⁵⁸ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 176. Origineel, p. 164, rr. 878-882: *Cum uises urbes tuorum, nolito sic tecum cogitare, tantarum rerum dominus sum, haec omnia mei sunt arbitrii, in haec mihi licet quidquid libet. Si uero, quod bono principe dignum est, cogitare uoles, ad hunc cogitato modum: haec meae credita sunt fidei. Vigilandum igitur, quo meliora reddam quam acceperim.*

⁵⁵⁹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 185. Origineel, pp. 169-170, rr. 81-85: *Si vere dixit Homerus, non esse principis solidam dormire noctem, cui tot hominum millia, cui tanta negotiorum moles commissae sunt, si non sine iudicio talem Aeneam suum fingit Virgilius, unde, quaeso, principi sit ocium, totos fallendi dies, imo perendi maximam vitae partem alea, choreis, venatibus, morionibus, et his etiam nugacioribus nugis?*

⁵⁶⁰ Voor deze gedifferentieerdheid, cf. De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 191: "Hoe typeert de heiden Aristoteles uiteindelijk zijn vorst in zijn *Politiek*? (...) Hij verlangt de hoogste en absolute deugdzaamheid, al stelt hij zich bij gewone burgers tevreden met de middelmaat". Origineel, p. 172, rr. 194-197: *Aristoteles in Politicis suis, quid tandem exigit a principe uir ethnicus? (...) Summam et absolutam virtutem, in priuatis contentus mediocritate.*

⁵⁶¹ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 194. Origineel, p. 175, rr. 268-269: *(...) naturae propensione blandis magis gaudeat quam ueris.*

⁵⁶² De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 195.

⁵⁶³ De Landtsheer, J. & Breij, B. (2006), p. 220. Origineel, p. 194, rr. 841-844: *Fortassis ethnico principi satis erat in suos esse benignum, in externos iustum modo. At Christiani principis est, nullum pro extero ducere, nisi qui sit alienus a Christi sacramentis, ac ne hos quidem iniuriis lacessere; suos quidem ciues in primis agnoscere. Caeterum de omnibus bene mereri, de quibus possit.*

⁵⁶⁴ *Willibrordusvertaling* (1978).

- ⁵⁶⁵ Deze voorkeur hebben we lange tijd nog gezien in het volkenrecht, waarin de prioriteit voor de kring van “christelijke naties” werd uitgedrukt, zie Schrijver, N. (1998), p. 11.
<https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1284587/201506171042.pdf>
- ⁵⁶⁶ Toelichting bij Erasmus door Bloemendal, J. (2015), p. 470.
- ⁵⁶⁷ Bloemendal, J. (2015), p. 481.
- ⁵⁶⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 481.
- ⁵⁶⁹ Bloemendal, J. (2015), p. 12. Origineel, p. 64, rr. 60-65: *Quod turpe est iurisperitis ac medicis, quorum vtrique de industria suam artem reddidere difficillimam, quo simul et quaestus sit vberior et gloria maior apud imperitos, id longe turpius fuerit fecisse in philosophia Christi. Imo contra conitti par est, v team quam fieri potest reddamus facillimam et omnibus exposita. Neque illud sit nobis studio, vt ipisi literati videamur, sed vt quamplurimos ad Christianam vitam pelliciamus.*
- ⁵⁷⁰ Zie betekenis VII in de Liddell Scott & Jones.
- ⁵⁷¹ Zoals Erasmus zelf ook zegt: Bloemendal, J. (2015), p. 51
- ⁵⁷² Bloemendal, J. (2015), pp. 32-3. Origineel, p. 94, rr. 15-18: *Principio etiam atque etiam memineris oportet nil aliud esse uitam mortalium nisi perpetuam quandam militiam teste Iob, milite longe tum exercitatisimo tum inuictissimo, nimisque falli uulgus hominum, quorum animos mundus hic praestigiator blandissimis ludibriis tenet occupatos.*
- ⁵⁷³ Bloemendal, J. (2015), p. 33. Origineel, p. 94, rr. 26-31: *Tum rursus a dextra laeuaque, a fronte pariter atque a tergo mundus hic nos oppugnat, qui iuxta Ioannis uocem totus in uitis est constitutus eoque Christo tum infestus, tum etiam inuisus. Neque uero simplex oppugnandi ratio. Interim enim rebus aduersis uelut aperto Marte saeuens animi moenia graui quatit ariete, interim ingentibus quidem, sed uanissimis promissis ad proditionem sollicitate, interim actis oblique cuniculis inexpectatus adrepat, ut inter oscitantes ac securos opprime.*
- ⁵⁷⁴ Bloemendal, J. (2015), p. 33. Origineel, pp. 94-6, rr. 32-36: *Postremo inferne quoque lubricus ille anguis, primus pacis nostrae proditor, nunc in uirenti gramine concolor abditus, nunc in cauernis illis suis delitescens, centenis contortus uoluminibus non desinit mulieris nostrae semel corruptae calcaneis insidiari. Mulierem autem carnalem hominis partem intellige. Haec est enim Aeuia nostra, per quam versutissimus serpens ad mortiferas voluptates mentem nostram illectat.*
- ⁵⁷⁵ Cf. Augustinus, *De civitate Dei*, XIV.3. In de Nederlandse vertaling van Wijdeveld, G. (1984), p. 627.
- ⁵⁷⁶ Bloemendal, J. (2015), p. 34. Origineel, p. 96, rr. 47-48, cursivering in teksteditie: “(...) supini stertimus, cessamus, voluptamur atque cuticulam, vt aiunt, curamus ociose”.
- ⁵⁷⁷ Bloemendal, J. (2015), p. 34. Origineel, p. 96, rr. 55-57: *Neque enim prorsus alia est cura illo pacis conditio, nisi, dura in hoc praesidio corporis militamus, odio capitali summaque vi cura uitii belligeremur.*
- ⁵⁷⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 35.
- ⁵⁷⁹ Lewis, C. & Short, C. (1975), p. 1612.
- ⁵⁸⁰ Bloemendal, J. (2015), p. 40. Origineel, p. 104, rr. 186-188: *Atque illud in primis arbitror ad huius militiae disciplinam pertinere, ut quam maxime cognitum meditatatumque habeas, quo potissimum armorum genere quibus cum hostibus oporteat congregari.*
- ⁵⁸¹ Bloemendal, J. (2015), p. 41. Origineel, p. 106, r. 205: (...) *potissimum numerantur, precatio et scientia.*
- ⁵⁸² Bloemendal, J. (2015), p. 41. Origineel, p. 106, rr. 206-208: *Precatio pura in coelum subducit affectum, arcem uidelicet hostibus inaccessam, scientia salutaribus opinionibus communit intellectum, ita ut neutram alteri deesse oporteat.*
- ⁵⁸³ Bloemendal, J. (2015), p. 42, met verwijzing naar Mattheüs 20:22.
- ⁵⁸⁴ Erasmus interpreteert op deze manier het duo-leiderschap van Aäron en Mozes: “Ik weet niet of je op je vlucht uit Egypte zo’n lange en moeilijke reis moeilijk kunt maken zonder die twee begeleiders, Mozes en Aäron. Aäron staat als priester symbool voor het gebed, Mozes is een aanduiding voor de kennis der wet”, p. 42. Origineel, p. 106, rr. 215-217: *Aegypto profugus nescio an satis tuto te tam longo tamque difficili itineri commissurus sis, nisi duobus his ducibus, Mose et Aaron. Aaron sacris praefectus precatationis gerit tyfum. Moses legis cognitionem significat.* De encycleek van Johannes Paulus II, *Fides et Ratio*, drukt dit punt ook metaforisch uit: “Geloof en rede zijn als twee vleugels waarmee de menselijke geest zich verheft om de waarheid te beschouwen”;
<https://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=10&id=650>.
- ⁵⁸⁵ Bloemendal, J. (2015), p. 42. Origineel, p. 108, rr. 220-228: *Tu fortasse, qum oras, hoc modo spectas, quantum psalorum permurmuraris, et multiloquium orandi virtutem arbitraris. Quod uicium potissimum est eorum, qui adhuc in littera sunt infantes neque ad spiritus maturitatem adoleuerunt. Sed audi, quid apud Mathaeum nos doceat Christus: Orantes autem, inquiens, nolite multum loqui, sicut ethnici faciunt; putant enim, quod in multiloquio suo exaudiantur. Nolite ergo assimilari eis. Scit enim Pater vester, quid opus sit uobis, antequam petatis eum. Et Paulus decem milia uerborum in spiritu, hoc est oretenus pronuntianda contemnit prae quinque in sensu proferendis.*
- ⁵⁸⁶ Bloemendal, J. (2015), p. 42. Origineel, p. 108, rr. 228-232: *Non strepitus ille labiorum, sed ardens animi uotum tanquam intentissima quaequam uox ferit aures diuinas. Tu igitur hoc tibi familiare facias, simul atque ingruerit hostis, ubi te relicta uicia sollicitant, vt statim mentem cum certa fiducia ad coelum erigas, vnde ueniet auxilium tibi.*
- ⁵⁸⁷ Bloemendal, J. (2015), p. 43. Origineel, pp. 108-110, rr. 238-240: *Crede mihi, frater animo meo charissime, nulla tam uehemens hostium impressio, id est nulla tam valida tentatio, quam ardens sacrarum litterarum studium non facile retundat, nulla tam tristis aduersitas, quam non reddat tolerabilem.*
- ⁵⁸⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 43. Origineel, p. 110, rr. 244-245: *Omnis enim scriptura sancta diuinitus est inspirata atque a Deo auctore profecta.*
- ⁵⁸⁹ Bloemendal, J. (2015), p. 43. Origineel, p. 110, rr. 248-249: *rigidulum est atque subasperum.*
- ⁵⁹⁰ Bloemendal, J. (2015), p. 43. Origineel, p. 110, rr. 251-252: *Erue sensum spiritalem, iam nihil suauius, nihil succulentius.*

- ⁵⁹¹ Bloemendal, J. (2015), p. 44. Origineel, p. 112, rr. 269-271: *Ergo si te totum studio scripturarum dedicabis, si in lege domini meditaberis die ac nocte, non timebis a timore nocturno siue diurno, sed ad omnem hostium insultum munitus atque exercitatus eris.*
- ⁵⁹² Bloemendal, J. (2015), p. 44. Origineel, p. 112, rr. 272-275: *Neque equidem vsquequaque improbauerim ad hanc militiam velut tirocinio quodam praeludere in litteris poetarum et philosophorum gentilium, modo modice ac per aetatem quis eas attingat et quasi in transcurso arripiat, non autem immoretur et veluti ad scopulos Sireneos consenescat.*
- ⁵⁹³ Bloemendal, J. (2015), p. 45. Origineel, p. 112, rr. 282-286: *Fingunt illae litterae uegetantque puerile ingenium atque ad diuinarum scripturarum cognitionem mire praeparant, ad quas ilico pedibus manibusque illotis irrumpere patrie sacrilegii genus est. Hieronymus eorum impudentiam taxat, qui modo a saecularibus studiis profecti audent diuinas tractare scripturas, at quanto faciunt impudentius, qui ne gustatis quidem illis istuc ipsum audent.*
- ⁵⁹⁴ Bloemendal, J. (2015), p. 45: "Maar net als de Heilige Schrift niet veel oplevert als men bij de letter blijft, heeft poëzie van Homerus en Vergilius niet weinig nut als je bedenkt dat die volledig allegorisch is". Origineel, pp. 114-6, rr. 287-289: *Sed vti diuina scriptura non multum habet fructus, si in littera persistas hereasque, ita non parum utilis est Homerica Vergilianaque poesis, si memineris eam totam esse allegoricam.*
- ⁵⁹⁵ Bloemendal, J. (2015), pp. 46-7. Origineel, p. 118, rr. 314-317: *Primum est, vt de eis litteras digna sentias. Oracula mera (vt sunt) esse puta, de diuinae mentis adyto profecta. Afflari te numine, affici, rapi, transfigurari ineffabili modo senties, si religiose, si cura veneratione, si humiliter adieris. Videbis sponsi beati delicias, videbis opes ditissimi Salomonis, videbis abditos thesauros aeternae sapientiae.*
- ⁵⁹⁶ Cf. 1 Johannes 4:16.
- ⁵⁹⁷ *Catechismus van de Katholieke Kerk*. 118.
- ⁵⁹⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 47. Origineel, p. 118, rr. 324-326: *Ex interpretibus diuinae scripturae eos potissimum delige, qui a littera quammaxime recedunt. Cuiusmodi sunt in primis post Paulum Origenes, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus.*
- ⁵⁹⁹ Bloemendal, J. (2015), p. 47. Origineel, pp. 118-120, rr. 326-332: *Video enim neotericos theologos litterae nimium libenter inhaerere et captiosis quibusdam argutiis magis quam eruendis mysteriis operam dare, quasi vero non vere dixerit Paulus legem nostram spiritualem esse. Audiui ego nonnullos, qui sibi usque adeo humanis illis commentatiunculis placebant, vt veterum interpretamenta paene pro somniis contemnerent, tantumque illis fiduciae Scotus faciebat, vt ne lectis quidem unquam sacris litteris se tamen absolutos theologos putarent.*
- ⁶⁰⁰ Erwich, C. (2017). *Identifying Patterns of Participant Shifts in the Psalms*. Paper presented at Plotting Poetry: On Mechanically Enhanced Reading, Basel, Switzerland. https://github.com/cmerwich/participant-analysis/tree/master/levenshtein_experiment
- ⁶⁰¹ Bloemendal, J. (2015), p. 49. Origineel, p. 124, rr. 377-378: (...) *animum tuum ad communem quidem vitam, quam ethicam vocant (...).*
- ⁶⁰² Bloemendal, J. (2015), p. 49. Origineel, p. 122, rr. 372-373: *Propositum erat, ut tibi vitae, non studii formam praescriberemus.*
- ⁶⁰³ Bloemendal, J. (2015), p. 54. Origineel, p. 130, r. 493: *modestiam et mansuetudinem.*
- ⁶⁰⁴ Bloemendal, J. (2015), p. 55. Origineel, p. 132, rr. 507-509: *Proinde, ne quiuis sibi temere rem tantam arroget, ut ipsi sibi satis sit cognitus. Corpus suum haud scio an quisquam ad plenum norit, et mentis habitum cognoscat quilibet?*
- ⁶⁰⁵ Ik denk aan Dick Swaab aan de ene kant en Sigmund Freud aan de andere kant. Maar men kan hier talloze andere namen noemen.
- ⁶⁰⁶ Bloemendal, J. (2015), p. 56: "Voor wat het lichaam betreft overtreffen we de andere diersoorten in zoverre niet, dat we zelfs in alle lichamelijke gaven hun mindere worden bevonden. Maar wat betreft de geest zij we in staat te goddelijk te zijn, dat we zelfs de geest van engelen voorbij kunnen vliegen en één kunnen worden met God. Als je je lichaam niet had gehad was je een godheid, als je je ziel niet in je had gehad, was je een dier. Deze twee zo uiteenlopende naturen had de hoogste bouwmeester in een gelukkige eendracht bij elkaar geplaatst (...)". Origineel, pp. 132-134, rr. 526-531: *Si quidem corpore vsque adeo reliquo brutorum generi non praestamus, vt omnibus eius dotibus inueniamur inferiores. Secundum animam vero adeo diuinitatis sumus capaces, vt ipsas etiam angelicas mentes liceat praeteruolare et vnum cum Deo fieri. Si tibi corpus additum non fuisset, numen eras, si mens ista non fuisset indita, pecus eras. Has duas naturas tam inter se diuersas summus ille opifex felici concordia colligarat, (...).*
- ⁶⁰⁷ Bloemendal, J. (2015), p. 56: "Ze zijn in zo'n verward gevecht gewikkeld dat ze lijken te verschillen, terwijl ze één zijn". Origineel, p. 134, rr. 535-536: *Adeo perplexa seditione inter sese tumultuantur veluti diuersa, quae vnum sunt.*
- ⁶⁰⁸ Bovendien laat Erasmus weer zien dat er een hechte eenheid bestaat tussen de filosofen enerzijds en de Heilige Schrift anderzijds: "Het gezag van de filosofen zou niet veel waard zijn als hetzelfde, hoewel niet in dezelfde woorden, niet ook in de Heilige Schrift te vinden was. Wat de filosofen rede noemen, noemt Paulus soms de geest, soms de innerlijke mens, soms de wet van het verstand", Bloemendal, J. (2015), p. 64. Origineel, p. 144, rr. 702-704: *Iam uero philosophorum leuis sit auctoritas, nisi eadem omnia, tametsi verbis non iisdem, sacris in litteris praecipiantur. Quod philosophi rationem, id Paulus modo spiritum, modo interiorem hominem, modo legem mentis vocat.*
- ⁶⁰⁹ Erasmus over Paulus: "Want ook Paulus kreeg een doorn in het vlees, een engel van de Satan om hem te kwellen. Hij vroeg de Heer drie keer om hem daarvan te bevrijden, maar hij hoorde alleen maar: 'Paulus, je hebt niet meer dan mijn genade nodig. Kracht wordt juist in zwakheid volkomen'", Bloemendal, J. (2015), pp. 67-8. Origineel, p. 150, rr. 772-775: *Nam et Paulo datus est stimulus carnis, angelus Satanae, qui illum colaphizaret ac iam tertium Dominum rogans, vt a se tolleretur, hoc tantum audiuit: Paule, sufficit tibi gratia mea, nam virtus in infirmitate perficitur.* Passages van Paulus die Erasmus zelf ook citeert, zijn bijvoorbeeld: "Ik beuk mijn lichaam en houd het in bedwang", 1 Korinthiërs 9:27, *Willibrordusvertaling* (1978); "Wie zal mij redden van dit bestaan den dode?", Romeinen 7:24, *Willibrordusvertaling* (1978).
- ⁶¹⁰ Bloemendal, J. (2015), p. 66.

- ⁶¹¹ Bloemendal, J. (2015), p. 67. Origineel, p. 148, rr. 760-762: *Simulatque in homine consenuerunt affectus, tutu demum exoritur foelix illa tranquillitas innocentis animi et mentis saecuritas quasi iuge conuiuium.*
- ⁶¹² Bloemendal, J. (2015), p. 60. Origineel, p. 140, r. 621: *non extirpandos affectus, sed coercendos docent.*
- ⁶¹³ Bloemendal, J. (2015), p. 61. Origineel, p. 140, rr. 628-631: *Oportet igitur primum omnes animi cognitos habere motus, deinde scire nullos esse tam violentos, quin a ratione vel compesci vel ad virtutem deflecti queant. Audio enim vulgo hanc pestiferam opinionem, ut se dicant ad vitia cogi. Alii contra imperiti sui motus huiusmodi pro rationis dictamine sequuntur, (...).*
- ⁶¹⁴ Bloemendal, J. (2015), p. 62. Origineel, p. 142, rr. 648-651: *Quaedam corporis habitum comitantur, sicut sanguineos mulierositas et voluptatem amor. Cholericum ira, ferocitas, maledicentia. Phlegmaticum inertia, somnolentia. Melancholicum inuidia, tristitia, amaritudo.*
- ⁶¹⁵ Bennett, A. & Bennett, L. (2005), *passim.*
- ⁶¹⁶ Cf. "Vergadertypes: ben jij rood, groen, geel of blauw?" <https://www.managementsupport.nl/vergaderen/nieuws/2020/02/vergadertypes-ben-jij-rood-groen-geel-blauw-10112017> (Geraadpleegd op 3 januari 2020).
- ⁶¹⁷ Cf. "Zelfhulp: Wat is jouw kleur?" <https://streetsahead.nl/zelfhulp/wat-is-jouw-kleur/> (Geraadpleegd op 3 januari 2020).
- ⁶¹⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 63. Origineel, pp. 143-144, rr. 677-679: *Si tuas perpenderit vires, nihil difficilius quam carnem subigere spiritui, si Deum auxiliatorem respexeris, nihil facilius.*
- ⁶¹⁹ Cf. 1 Korinthe 10:13.
- ⁶²⁰ Cf. Johannes 15:1-5.
- ⁶²¹ Orlandis, J. (1985), p. 42.
- ⁶²² Geen wonder dat Paus Franciscus in zijn *Gaudete et exsultate* hier weer voor waarschuwt, cf. §§47-62.
- ⁶²³ Bloemendal, J. (2015), p. 72.
- ⁶²⁴ Bloemendal, J. (2015), p. 72. Origineel, p. 156, rr. 867-872: *Vereris parentes; amas fratrem; amas liberos; diligis amicum. Non tam virtutis est ista facere quam sceleratum non facere. Qur enim non facias Christianus quod naturae instinctu faciunt et gentes, imo quod faciunt et pecora? (...) Sed incidisti in eum locum, vt aut patris contemnenda pietas, vincenda caritas liberorum, benevolentia negligenda amici aut offendendus Deus. Quid facis? In biuio stat anima.*
- ⁶²⁵ Bloemendal, J. (2015), p. 74. Origineel, p. 158, rr. 902-907: *Amas vxorem hoc tantum nomine, quod vxor est. Nihil magni facis. Nam istud quidem est tibi cum ethnicis commune. At amas non ob aliud, nisi quia tibi voluptati est. Ad carnem tendit amor tuus. Sed amas ob hoc potissimum, quod in ea perspexeris imaginem Christi, puta pietatem, modestiam, sobrietatem, pudicitiam, iamque non illam in ipsa, sed in Christo, imo in ea Christum amas: ita demum spiritaliter amas.*
- ⁶²⁶ Bloemendal, J. (2015), pp. 80-1. Origineel, pp. 166-168, rr. 902-907: (...) *vniuersa terricula et phantasmata, quae tibi statim velut in ipsis Auerni faucibus occurrunt, pro nihilo ducenda esse exemplo Aeneae Vergiliani. Quod si ludibriis inanibus contemptis rem ipsam pressius fixiusque inspexeris, profecto videbis Christi via, praeterquam quod sola ducit ad foelicitatem, etiam omisso premii respectu nullam tamen aliam esse commodiorem. Quod enim (queso te) vitae genus iuxta mundum tibi deliges, in quo non sint abunde multa tristitia atque aspera subeunda tolerandaque? Alicam vitam quis nescit esse erumnarum plenam, nisi vel inexpertus vel certe stultissimus? (...) Mussitanda iniuria potentiorum. Porro autem, quod tandem mali genus, quo non sit referta militia? (...) In coniugio quanta moles curarum familiarium, quam non ibi miseriam uident qui experiuntur? In publicis obeundis muneribus quantum sollicitudinis, quantum laboris, quantum periculi? Quoquo versum flexeris oculos, ingens turba incommodorum occurret.*
- ⁶²⁷ Bloemendal, J. (2015), p. 82. Citaat uit Mattheüs 11:29-30.
- ⁶²⁸ Bloemendal, J. (2015), p. 147. Origineel, p. 254, rr. 473-474: *Maximum est argumentum hominem a diuina misericordia reiectum esse, qum nullis tentationibus incessitur.*
- ⁶²⁹ Bloemendal, J. (2015), p. 147. Origineel, p. 254, rr. 472-473: *quod vt futurum heredem erudit, vt charissimum filium flagellat, vt amicum explorat.*
- ⁶³⁰ Bloemendal, J. (2015), pp. 147-8. Origineel, p. 256, rr. 476-479: *Succurrat amicus Dei Iob, succurrat Hieronymus, Benedictus, Franciscus cunq̄ue his innumerabiles alii patres maximis de viciis sollicitati. Si cum tantis viris, si cum tam multis tibi commune est quod pateris, quid est cur animum deiicias? Magis enitere, vt cum illis vincas.*
- ⁶³¹ Bloemendal, J. (2015), pp. 152-3. Origineel, pp. 260-262, rr. 574-579: *Quod si quando te contigerit letale vulnus accipere, caue ne protinus abiecto clypeo relictis armis hosti te dedas. Id quod animaduerti non paucis accidere, quibus animus natura est imbecillior et muliebrior, vt semel prostrati desinant reluctari seseque totos permittant affectibus neque cogitent de recuperanda libertate. Nimisquam periculosa est ista pusillanimitas, quae cum interdum ingeniis non pessimis adiuncta sit, tamen ad id quod est omnium pessimum solet adducere, nempe desperationem.*
- ⁶³² Bloemendal, J. (2015), p. 153. Origineel, p. 262, rr. 584-585: (...) *ilico properemus redire ad cor et lapsus ignominiam noua virtutis alacritate resarcire.*
- ⁶³³ Bloemendal, J. (2015), p. 86. Origineel, p. 174, rr. 155-158: *Litteras amas. Recte, si propter Christum. Sin ideo tantum amas, vt scias, ibi consistis, vnde gradum facere oportebat. Quod si litteras expetis, vt illis adiutus Christum in arcanis litteris latentem clarius perspicias, perspectum ames, cognitum atque amatum communices aut fruaris, accinge te ad studia litterarum; (...).*
- ⁶³⁴ Cf. De Rijk, L. (1965), p. 24. Deze continue traditie zie ook Gemeinhardt, P. (2022).
- ⁶³⁵ Kimball, B. (2010), pp. 2-3.

⁶³⁶ Mijn eigen vertaling van Plato, *Nomoi*, 643d-644b: μή τοίνυν μηδ' ὁ λέγομεν εἶναι παιδείαν ἀόριστον γένηται. νῦν γάρ ὄνειδιζόντες ἐπαινοῦντές θ' ἐκάστων τὰς τροφάς, λέγομεν ὡς τὸν μὲν πεπαιδευμένον ἡμῶν ὄντα τινά, τὸν δὲ ἀπαιδευτον ἐνίστε εἷς τε καπηλείας καὶ ναυκληρίας καὶ ἄλλων τοιούτων μάλα πεπαιδευμένων σφόδρα ἀνθρώπων: οὐ γὰρ ταῦτα ἡγουμένων, ὡς ἔοικ', εἶναι παιδείαν ὁ νῦν λόγος ἂν εἴη, τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδείαν, ποιοῦσαν ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἐραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλειον, ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης. Ταύτην τὴν τροφήν ἀφορισάμενος ὁ λόγος οὗτος, ὡς ἐμοὶ φαίνεται, νῦν βούλουτ' ἂν μόνην παιδείαν προσαγορεύειν, τὴν δὲ εἰς χρήματα τείνουσαν ἢ τινα πρὸς ἰσχύ, ἢ καὶ πρὸς ἄλλην τινὰ σοφίαν ἄνευ νοῦ καὶ δίκης, βάνουσον τ' εἶναι καὶ ἀνελεύθερον καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδείαν καλεῖσθαι. ἡμεῖς δὲ μηδὲν ὀνόματι διαφερώμεθ' αὐτοῖς, ἀλλ' ὁ νυνδὴ λόγος ἡμῖν ὁμολογηθεὶς μενέτω, ὡς οἱ γε ὀρθῶς πεπαιδευμένοι σχεδὸν ἀγαθοὶ γίνονται, καὶ δεῖ δὴ τὴν παιδείαν μηδαμοῦ ἀτιμάζειν, ὡς πρώτων τῶν καλλίστων τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσιν παραγιγνόμενον: καὶ εἴ ποτε ἐξέρχεται, δυνατὸν δ' ἐστὶν ἐπανορθοῦσθαι, τοῦτ' αἰεὶ δραστὲον διὰ βίου παντὶ κατὰ δύναμιν.

⁶³⁷ Plato, *Nomoi*, 644b: "En eerder stelden we al vast dat goede mensen die mensen zijn die zichzelf kunnen leiden, en die dat niet kunnen, slechte mensen", vertaling van: καὶ μὴν πάλαι γε συνεχωρήσαμεν ὡς ἀγαθῶν μὲν ὄντων τῶν δυναμένων ἄρχειν αὐτῶν, κακῶν δὲ τῶν μὴ.

⁶³⁸ Jaeger, W. (1986), pp. 293-4.

⁶³⁹ Boek VII van de *Politeia* opent met: "Hierna, zei ik, moet je eens een voorstelling maken van onze natuur, in geval hij παιδεία heeft gehad en in het geval hij daarvan verstoken is gebleven, op basis van de volgende ervaring", 514a: μετὰ ταῦτα δὲ, εἶπον, ἀπεικασον τοιοῦτω πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας.

⁶⁴⁰ Plato, *Politeia*, 518b/c: τὴν παιδείαν οὐχ οἶαν τινὲς ἐπαγγελλόμενοι φασιν εἶναι τοιαύτην καὶ εἶναι. φασὶ δὲ που οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ ψυχῇ ἐπιστήμης σφεῖς ἐντιθέσθαι, οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐντιθέεντες.

⁶⁴¹ Bijvoorbeeld: Adam, J. (2010), pp. 97-98.

⁶⁴² Xaveer de Win merkt in zijn voetnoot op van Plato's *Protagoras* dat de ἐπαγγέλλομαι het grondwoord is voor het Latijnse *profiteri*, van waar ons woord 'professor' van afgeleid is; De Win, X. (1999), p. 82n.41.

⁶⁴³ Plato, *Politeia*, 518c/d: οἷον εἰ ὄμμα μὴ δυνατὸν ἦν ἄλλως ἢ σὺν ὄλῳ τῷ σώματι στρέφειν πρὸς τὸ φανὸν ἐκ τοῦ σκοτώδους, οὕτω σὺν ὄλῳ τῇ ψυχῇ ἐκ τοῦ γιγνομένου περιεκτέον εἶναι, ἕως ἂν εἰς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ φανότατον δυνατὴ γένηται ἀνασχέσθαι θεωμένη: τοῦτο δ' εἶναι φαμεν τὰγαθόν. Toelichting bij mijn vertaling: het subject van de eerste zin is het onzijdige τὸ ὄργανον uit de zin hiervoor. De Win en Reeve behouden in hun vertaling van de ἕως-bijzin dit subject, terwijl het subject vrouwelijk is geworden. Dit kan mijns inziens alleen komen doordat ἡ ψυχὴ het subject is geworden. Zo heb ik het weergegeven. Uit Blooms vertaling valt niet op te maken welke keuze hij gemaakt heeft. Het Engelse *it* kan naar beide subjecten verwijzen. Reeve, C. (2004), p. 212; Bloom, A (1968), p. 197; De Win, X. (1999), p. 327.

⁶⁴⁴ Plato, *Politeia*, 518d: τοῦτου τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, αὐτοῦ τέχνη ἂν εἴη, τῆς περιαγωγῆς, τίνα τρόπον ὡς ῥῆσά τε καὶ ἀνυσιμώτατα μεταστραφήσεται, οὐ τοῦ ἐμποιῆσαι αὐτῷ τὸ ὄρα, ἀλλ' ὡς ἔχοντι μὲν αὐτό, οὐκ ὀρθῶς δὲ τετραμμένῳ οὐδὲ βλέποντι οἷ ἔδει, τοῦτο διαμηχανήσασθαι.

⁶⁴⁵ Tussen deze passages bespreekt Plato nog het probleem dat de ware aristocratische mens niet wil regeren. Als hij eenmaal geproefd heeft van een hogere manier van leven, in welke het goede, het ware en het schone centraal staan, is het leven van de politiek, dat zich namelijk hoofdzakelijk met het vergankelijke bezighoudt, niet de moeite waard.

⁶⁴⁶ Plato, *Politeia*, 521c: "Wil je dat we nu onderzoeken op welke manier deze mensen tevoorschijn zullen komen, en hoe iemand hen naar het licht zal leiden, zoals sommigen - zo zegt men - uit de Hades naar de goden zijn opgeklommen?", vertaling van: βούλει οὖν τοῦτ' ἤδη σκοπῶμεν, τίνα τρόπον οἱ τοιοῦτοι ἐγγενήσονται, καὶ πῶς τις ἀνάξει αὐτοὺς εἰς φῶς, ὥσπερ ἐξ' Αἴδου λέγονται δὴ τινες εἰς θεοῦς ἀνελεῖν; Toelichting bij de vertaling: interessant is het woord τις dat De Win vertaalt met 'men'. In deel IV zal ik betogen dat deze τις van cruciaal belang is.

⁶⁴⁷ Plato, *Politeia*, 521c/d: οὐκοῦν δεῖ σκοπεῖσθαι τί τῶν μαθημάτων ἔχει τοιαύτην δύναμιν.

⁶⁴⁸ Hierover ook Kinneping, A. (2020), pp. 321-2.

⁶⁴⁹ Ik denk aan *Le Corbeau et le Renard: Maître Corbeau, sur un arbre perché | Tenait en son bec un fromage. | Maître Renard, par l'odeur alléché, | Lui tint à peu près ce langage : | Et bonjour, Monsieur du Corbeau. | Que vous êtes joli ! que vous me semblez beau ! | Sans mentir, si votre ramage | Se rapporte à votre plumage, | Vous êtes le Phénix des hôtes de ces bois. | À ces mots, le Corbeau ne se sent pas de joie ; | Et pour montrer sa belle voix, | Il ouvre un large bec, laisse tomber sa proie. | Le Renard s'en saisit, et dit : Mon bon Monsieur, | Apprenez que tout flatteur | Vit aux dépens de celui qui l'écoute. | Cette leçon vaut bien un fromage, sans doute. | Le Corbeau honteux et confus | Jura, mais un peu tard, qu'on ne l'y prendrait plus.*

⁶⁵⁰ Plato, *Politeia*, 526a/b: ὀρθῶς οὖν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ φίλε, ὅτι τῷ ὄντι ἀναγκαῖον ἡμῖν κινδυνεύει εἶναι τὸ μάθημα, ἐπειδὴ φαίνεται γὰρ προσαναγκάζον αὐτῇ τῇ νοήσει χρῆσθαι τὴν ψυχὴν ἐπ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν;

⁶⁵¹ De Win, X (1999), p. 338.

⁶⁵² Plato, *Politeia*, 527b: ὡς τοῦ αἰεὶ ὄντος γνώσεως, ἀλλὰ οὐ τοῦ ποτέ τι γιγνομένου καὶ ἀπολλυμένου. Vertaling: "dat [de meetkunde] draait om kennis van wat-altijd-is, en niet om wat ooit eens ontstaat en vergaat".

⁶⁵³ Plato, *Politeia*, 530a: τῷ ὄντι δὲ ἀστρονομικόν, ἦν δ' ἐγώ, ὄντα οὐκ οἶε ταῦτόν πείσεσθαι εἰς τὰς τῶν ἄστρον φορὰς ἀποβλέποντα; νομιεῖν μὲν ὡς οἷόν τε κάλλιστα τὰ τοιαῦτα ἔργα συστήσασθαι, οὕτω συνεστάναι τῷ τοῦ οὐρανοῦ δημιουργῷ αὐτόν τε καὶ τὰ ἐν αὐτῷ:

⁶⁵⁴ Plato, *Politeia*, 530d: ἀδελφαί τινες αἰ ἐπιστήμη.

⁶⁵⁵ Plato, *Politeia*, 532a/b: οὕτω καὶ ὅταν τις τῷ διαλέγεσθαι ἐπιχειρῇ ἄνευ πασῶν τῶν αἰσθήσεων διὰ τοῦ λόγου ἐπ' αὐτὸ ὃ ἐστὶν ἕκαστον ὀρμᾶν, καὶ μὴ ἀποστή πρὶν ἂν αὐτὸ ὃ ἐστὶν ἀγαθὸν αὐτῇ νοήσει λάβῃ, ἐπ' αὐτῷ γίνονται τῷ τοῦ νοητοῦ τέλει, ὥσπερ ἐκεῖνος τότε ἐπὶ τῷ τοῦ ὄρατοῦ.

⁶⁵⁶ Dit stelt Socrates ook zelf, zie 533c.

⁶⁵⁷ Plato, *Politeia*, 537e-540c.

⁶⁵⁸ Plutarchus schrijft over Isocrates' leven en retorica-onderwijs in zijn *Vitae decem oratorum*. Zie ook: Van Bommel, B. in: Cohen de Lara, (2020), p. 44.

⁶⁵⁹ Cf. Isocrates, *Antidosis*, *passim*.

⁶⁶⁰ Plutarchus, *Vita decem oratorum*, 837A: ἄλλοις δὲ μεμελητηκῶς φαίνεται, ἓνα δὲ μόνον εἰπῶν λόγον, τὸν περὶ τῆς Ἀντιδόσεως. Vertaling: "het schijnt dat hij [toespraken] verzorgde ten behoeve van anderen, maar één toespraak heeft hij uitgesproken, namelijk die inzake een proces van uitruil". De teksteditie komt van Gregorius N. Bernardakis (1893).

⁶⁶¹ Cf. Mirhady D. & Too Y. (2000), die spreekt over "a fictional legal defense", p. 201; Bonner, R. (1920) gaat ook uit van een "imaginary Antidosis", p. 194. Papillon stelt zelfs "[n]o one thinks that Isocrates presented the *Antidosis* in a court for a real case", in: Worthington (2010), p. 59. In caput 8 van de *Antidosis* spreekt Isocrates zelf de suggestie uit dat hij zich had kunnen bedienen van een fictieve zaak. Het is onduidelijk of Isocrates deze zin ironisch heeft bedoeld of niet. Nader onderzoek in deze kwestie is te weinig relevant voor het argument in dit boek.

⁶⁶² Mirhady D. & Too, Y. (2000), p. 202.

⁶⁶³ Uit *Antidosis* 220 blijkt desalniettemin dat hij de term σοφίστης niet meed.

⁶⁶⁴ Louter de overgeleverde bronnen meegerekend gaan we uit van 21 toespraken en negen brieven. Cf. Papillon, T. in: Worthington, I (2010), p. 59.

⁶⁶⁵ Cf. Marrou, H. (1956), p. 84: "In Isocrates' school the basic texts are in point of fact the master's own masterpieces". Bons, J. (2000), p. 128, werkt deze mogelijkheid ook met "voorzichtigheid" uit. Aanleiding hiervoor is Isocrates' eigen inkijsje in zijn manier van werken in *Panathenaiscus*, 200: ἐπηνώρθουν μὲν γὰρ τὸν λόγον τὸν μέχρι τῶν ἀναγνωσθέντων γεγραμμένον μετὰ μειρακίων τριῶν ἢ τεττάρων τῶν εἰθισμένων μοι συνδιατρίβειν. (vertaling Bons: "Ik was bezig de geschreven versie van de rede, tot op het punt waar hij was gelezen, te corrigeren met drie of vier van de jonge mannen die gewoonlijk in mijn gezelschap waren...", p. 129).

⁶⁶⁶ Isocrates, *Antidosis*, 26 en 27. Er zijn legio andere vindplaatsen van voorbeelden waar de spreker zichzelf neerzet als een onbekwaam persoon om een beeld van bescheidenheid op te wekken. Ik noem niettemin de openingslinea's van Cicero's *Pro Archia poeta oratio*, 1.

⁶⁶⁷ Isocrates, *Antidosis*, 82 en 83.

⁶⁶⁸ Isocrates, *Antidosis*. Deze verwijzingen naar eigen teksten: 66, 73, 194. De raamvertelling met als onderwerp Timotheus, 102-139. Met de speech in de speech bedoel ik de zogenaamde lofredde op de λόγος: 253-276.

⁶⁶⁹ Isocrates, *Antidosis*, 180: βούλομαι δὲ περὶ τῆς τῶν λόγων παιδείας ὡσπερ οἱ γενεαλογοῦντες πρῶτον διελεθῆναι πρὸς ὑμᾶς. ὁμολογεῖται μὲν γὰρ τὴν φύσιν ἡμῶν ἕκ τε τοῦ σώματος συγκεῖσθαι καὶ τῆς ψυχῆς, αὐτοῖν δὲ τούτοις οὐδεὶς ἔστιν ὅστις οὐκ ἂν φήσειεν ἡγεμονικωτέραν πεφυκέναι τὴν ψυχὴν καὶ πλεόνος ἀξίαν: τῆς μὲν γὰρ ἔργον εἶναι βουλευσασθαι καὶ περὶ τῶν ἰδίων καὶ περὶ τῶν κοινῶν, τοῦ δὲ σώματος ὑπηρετῆσαι τοῖς ὑπὸ τῆς ψυχῆς γνωσθεῖσιν. Ik gebruik steeds de teksteditie van George Norlin uit 1980.

⁶⁷⁰ Isocrates, *Antidosis*, 181: οὕτω δὲ τούτων ἐχόντων ὀρῶντές τινες τῶν πολὺ πρὸ ἡμῶν γεγονότων περὶ μὲν τῶν ἄλλων πολλὰς τέχνας συνεστηκυίας, περὶ δὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν οὐδὲν τοιοῦτον συντεταγμένον, εὐρόντες διττὰς ἐπιμελείας κατέλιπον ἡμῖν, περὶ μὲν τὰ σώματα τὴν παιδοτριβικὴν, ἧς ἡ γυμναστικὴ μέρος ἐστί, περὶ δὲ τὰς ψυχὰς τὴν φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἐγὼ μέλλω ποιῆσθαι τοὺς λόγους.

⁶⁷¹ Isocrates, *Antidosis*, 183: ἐπειδὴν γὰρ λάβωσι μαθητάς, οἱ μὲν παιδοτρίβει τὰ σχήματα τὰ πρὸς τὴν ἀγωνίαν εὐρημένα τοὺς φοιτῶντας διδάσκουσιν, οἱ δὲ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες τὰς ἰδέας ἀπάσας, αἷς ὁ λόγος τυγχάνει χρώμενος. *Crucial* is hier hoe je ó λόγος vertaalt. Ik volg hier Norlin, die "mind" vertaalt. Dit is namelijk de manier op welke je het beste recht doet aan de analogie lichaam-ziel. Too vertaalt hier met "speech", waarmee hij mijns inziens doel en middel verwacht. Norlin, G. (1929), p. 289; Mirhady, D. & Too, Y. (2000), p. 240.

⁶⁷² Norlin, G. (1929), p. 289; Mirhady, D. & Too, Y. (2000), p. 239.

⁶⁷³ Bons, J. (2021), p. 292.

⁶⁷⁴ Cf. Marrou, H. (1956), p. 81; Jaeger, W. (1986b), p. 146.

⁶⁷⁵ Isocrates, *Antidosis*, 253: οὐκοῦν χρὴ καὶ περὶ τῶν λόγων τὴν αὐτὴν ἔχειν διάνοιαν ἢν περ καὶ περὶ τῶν ἄλλων, καὶ μὴ περὶ τῶν ὁμοίων τάναντία γινώσκειν, μηδὲ πρὸς τοιοῦτο πρᾶγμα δυσμενῶς φαίνεσθαι διακειμένους, ὃ πάντων τῶν ἐνότων ἐν τῇ τῶν ἀνθρώπων φύσει πλείστων ἀγαθῶν αἰτιὸν ἐστί. τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις οἷς ἔχομεν, ὃ περ ἤδη καὶ πρότερον εἶπον, οὐδὲν τῶν ἄλλων ζῶων διαφέρομεν, ἀλλὰ πολλῶν καὶ τῷ τάχει καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ ταῖς ἄλλαις εὐπορίαις καταδεέστεροι τυγχάνομεν ὄντες.

⁶⁷⁶ De zeer uiteenlopende vertalingen van Mirhady D. & Too, Y. (2000), p. 251; Norlin, G. (1929), p. 327; Dragstedt wekken bij mij de suggestie dat het niet evident is wat deze bijzin betekent. Dragstedt, A. in Kimball, B. (2010), p. 26.

⁶⁷⁷ Papillon zegt dat de antithese een van de belangrijkste stijlfiguren die Isocrates' proza kenmerken, waarmee hij zich tegelijkertijd leerling toont van Gorgias. In: Worthington, I. (2020), p. 66.

⁶⁷⁸ Isocrates, *Antidosis*, 254: ἐγγενομένου δ' ἡμῖν τοῦ πείθην ἀλλήλους καὶ δηλοῦν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς περὶ ὧν ἂν βουλευθῶμεν, οὐ μόνον τοῦ θηριωδῶς ζῆν ἀπηλλάγημεν, ἀλλὰ καὶ συνελθόντες πόλεις ὠκίσσαμεν καὶ νόμους ἐθέμεθα καὶ τέχνας εὐρομεν, καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ δι' ἡμῶν μεμηχανημένα λόγος ἡμῖν ἐστὶν ὁ συγκατασκευάσας.

⁶⁷⁹ Shakespeare, *Hamlet*, II.2.

⁶⁸⁰ Isocrates, *Antidosis*, 255: οὕτως γὰρ περὶ τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων καὶ τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχυρῶν ἐνομοθέτησεν, ὧν μὴ διαταχθέντων οὐκ ἂν οἷό τ' ἦμεν οἰκεῖν μετ' ἀλλήλων. τούτῳ καὶ τοὺς κακοὺς ἐξελέγχομεν καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἐγκωμιάζομεν. διὰ τούτου τοὺς τ' ἀνοήτους παιδεύομεν καὶ τοὺς φρονίμους δοκιμάζομεν.

⁶⁸¹ Isocrates, *Antidosis*, 255: τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα, καὶ λόγος ἀληθῆς καὶ νόμμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἰδωλὸν ἐστί.

⁶⁸² Isocrates, *Antidosis*, 184: (...) ἐμπείρους δὲ τούτων ποιήσαντες καὶ διακριβώσαντες ἐν τούτοις πάλιν γυμνάζουσι αὐτούς, καὶ πονεῖν ἐθίζουσι, καὶ συνείρειν καθ' ἕνα ἕκαστον ὧν ἔμαθον ἀναγκάζουσι, ἵνα ταῦτα βεβαιότερον κατάσχωσι καὶ τῶν καιρῶν ἐγγυτέρω ταῖς δόξαις γένωνται.

⁶⁸³ Bons, J. (2021), p. 23.

⁶⁸⁴ Zie Bons, J. in: Korevaart, K, Jansen, H. & De Jong, J. (2007), p. 32: “Hij is gevleugeld op de rug en aan zijn enkels, en zijn attributen zijn een weegschaal die gebalanceerd wordt op het scherp van een snede van een scheermes”. Bons baseert deze beschrijving op een marmeren afbeelding van Kairos, die tegenwoordig te vinden in het Museum van Turijn. Zie hiervoor: Sipiora, P. & Baumlin, J. (2002), p. xii.

⁶⁸⁵ Cf. Bons, J. (2021), pp. 23-35.

⁶⁸⁶ Bons, J. in: Korevaart, K, Jansen, H. & De Jong, J. (2007), p. 25.

⁶⁸⁷ Isocrates, *Antidosis*, 184: τῷ μὲν γὰρ εἰδέναι περιλαβεῖν αὐτούς οὐχ οἷόν τ' ἐστίν: ἐπὶ γὰρ ἀπάντων τῶν πραγμάτων διαφεύγουσι τὰς ἐπιστήμας, οἱ δὲ μάλιστα προσέχοντες τὸν νοῦν καὶ δυνάμενοι θεωρεῖν τὸ συμβαῖνον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πλειστάκις αὐτῶν τυγχάνουσι.

⁶⁸⁸ Bons, J. (2021), p. 37.

⁶⁸⁹ Bijvoorbeeld: Kimball, B. (1995), pp. 12-14. Nash. P. et al. (1967), p. 10.

⁶⁹⁰ Cicero, *De Oratore*, l.48: *Nam si quis hunc statuit esse oratorem, qui tantummodo in iure aut in iudiciis possit aut apud populum aut in senatu copiose loqui, tamen huic ipsi multa tribuat et concedat necesse est; neque natura hominum incognita ac moribus enim sine multa pertractatione omnium rerum publicarum neque sine legum, morum, iuris scientia neque natura hominum incognita ac moribus in his ipsi rebus satis callide versari et perite potest; qui autem haec cognoverit, sine quibus ne illa quidem minima in causis quisquam recte tueri potest, quid huic abesse poterit de maximarum rerum scientia? Sin oratoris nihil vis esse nisi composite, ornate, copiose loqui, quaero, id ipsum qui possit adsequi sine ea scientia, quam ei non conceditis? Dicendi enim virtus, nisi ei, qui dicet, ea, quae dicet, percepta sunt, exstare non potest.* Ik gebruik steeds de teksteditie van A.S. Wilkens uit 1902.

⁶⁹¹ Dit idee werkt Crassus nog iets uitgebreider uit verder in boek I: “Hij moet het burgerlijk recht helemaal hebben bestudeerd, de wetten moet hij kennen en alle oudere gevallen hebben gezien evenals de gewoontes van de senaat, de structuur van de republiek, de juridische status van de bondgenoten, de verdragen, de pacten, de grondslagen van machtsuitoefening”. Cicero, *De Oratore*, l.159a: *perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina rei publicae, iura sociorum, foedera, pactiones, causa imperi cognoscenda est.*

⁶⁹² Cicero, *De Oratore*, l.158: *Legendi etiam poetae, cognoscendae historiae, omnium bonarum artium doctores atque scriptores eligendi et pervolutandi et exercitationis causa laudandi, interpretandi, corrigendi, vituperandi refellendi; disputandumque de omni re in contrarias partis et, quicquid erit in quaque re, quod probabile videri possit, eliciendum atque dicendum.*

⁶⁹³ Zoals Gorgias en Isocrates dit gedaan hebben.

⁶⁹⁴ Cf. Nicgorski, W. (2016), pp. 73-82.

⁶⁹⁵ Cf. Plato, *Gorgias*, 462b-466a.

⁶⁹⁶ Cicero, *De Oratore*, 3.55: *Est enim eloquentia una quaedam de summis virtutibus; quamquam sunt omnes virtutes aequales et pares, sed tamen est specie alia magis alia formosa et inlustris, sicut haec vis, quae scientiam complexa rerum sensa mentis et consilia sic verbis explicat, ut eos, qui audiant, quocumque incubuerit, possit impellere; quae quo maior est vis, hoc est magis probitate iungenda summaque prudentia; quarum virtutum expertibus si dicendi copiam tradiderimus, non eos quidem oratores effecerimus, sed furentibus quaedam arma dederimus.*

⁶⁹⁷ Cicero, *De Oratore*, 3.61.

⁶⁹⁸ Cicero, *De Oratore*, 3.58.

⁶⁹⁹ Cicero, *De Oratore*, 3.56.

⁷⁰⁰ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.1-2a: *De liberalibus studiis quid sentiam, scire desideras: nullum suspicio, nullum in bonis numero, quod ad aes exit. Meritoria artificia sunt, hactenus utilia, si praeparant ingenium, non detinent. Tamdiu enim istis inmorandum est, quamdiu nihil animus agere maius potest; rudimenta sunt nostra, non opera. Quare liberalia studia dicta sint, vides; quia homine libero digna sunt.* Ik gebruik steeds de teksteditie van Richard Gummere uit 1917-1925.

⁷⁰¹ Plato, *Nomoi*, 806d/e: τίς δὴ τρόπος ἀνθρώποις γίγνεται ἂν τοῦ βίου, οἷσιν τὰ μὲν ἀναγκαῖα εἶη κατεσκευασμένα μέτρια, τὰ δὲ τῶν τεχνῶν ἄλλοις παραδεδομένα, γεωργία δὲ ἐκδεδομένα δούλοις (...)? Ik gebruik steeds de teksteditie van Burnet uit 1903.

⁷⁰² Plato, *Nomoi*, 807d.

⁷⁰³ Plato, *Nomoi*, 807c/d: ὁ περὶ τὴν τοῦ σώματος πάντως καὶ ψυχῆς εἰς ἀρετῆς ἐπιμέλειαν βίος εἰρημένος ὀρθότατα.

⁷⁰⁴ Isocrates, *Antidosis* 151: ταῦτα γὰρ συνεταξάμεν οὐ διὰ πλοῦτον οὐδὲ δι' ὑπερηφανίαν, οὐδὲ καταφρονῶν τῶν μὴ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐμοὶ ζώντων, ἀλλὰ τὴν μὲν ἡσυχίαν καὶ τὴν ἀπραγμοσύνην ἀγαπῶν, μάλιστα δ' ὀρῶν τοὺς τοιοῦτους καὶ παρ' ὑμῖν καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις εὐδοκιμοῦντας, ἔπειτα τὸν βίον ἡδῶ νομίσας εἶναι τοῦτον ἢ τὸν τῶν πολλὰ πραττόντων, ἔτι δὲ ταῖς διατριβαῖς ταῖς ἐμαῖς πρεπωδέστερον, αἷς ἐξ ἀρχῆς κατεστησάμεν.

⁷⁰⁵ Cf. Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, X; Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, XXXII; etc.

⁷⁰⁶ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.2b: *Ceterum unum studium vere liberale est, quod liberum facit. Hoc est sapientiae, sublime, forte, magnanimum. Cetera pusilla et puerilia sunt.*

⁷⁰⁷ Cf. Copleston, F. (2008), pp. 394-400.

⁷⁰⁸ Hadot, P. (2003), p. 144.

⁷⁰⁹ Hillesum, E. (1982), pp. 100-1. Vergelijkbare gedachte is te vinden bij Frankl, V. (1984), p. 86: "... everything can be taken from a man but one thing: the last of the human freedoms - to choose one's attitude in any given set of circumstances, to choose one's own way".

⁷¹⁰ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.3: *Grammaticus circa curam sermonis versatur et, si latius evagari vult, circa historias, iam ut longissime fines suos proferat, circa carmina. Quid horum ad virtutem viam sternit? Syllabarum enarratio et verborum diligentia et fabularum memoria et versuum lex ac modificatio? Quid ex his metum demit, cupiditatem eximit, libidinem frenat?*

⁷¹¹ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.10: *Metiri me geometres docet latifundia potius quam doceat, quomodo metiar, quantum homini satis sit. Numerare docet me et avaritiae commodat digitos potius quam doceat nihil ad rem pertinere istas computationes, non esse feliciorem, cuius patrimonium tabularios lassat, immo quam supervacua possideat, qui infelicissimus futurus est, si quantum habeat per se computare cogetur.*

⁷¹² "Wiskunde (BSc)", <https://www.universiteitleiden.nl/onderwijs/opleidingen/bachelor/wiskunde>. (Geraadpleegd op 16 juni 2020).

⁷¹³ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.14-19.

⁷¹⁴ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.20^a: *'Quid ergo? Nihil nobis liberalia conferunt studia?' Ad alia multum, ad virtutem nihil. Nam et hae viles ex professo artes, quae manu constant, ad instrumenta vitae plurimum conferunt, tamen ad virtutem non pertinent. 'Quare ergo liberalibus studiis filios erudimus?' Non quia virtutem dare possunt, sed quia animum ad accipiendam virtutem praeparant.*

⁷¹⁵ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.20b: *Quemadmodum prima illa, ut antiqui vocabant, litteratura, per quam pueris elementa traduntur, non docet liberales artes, sed mox percipiendis locum parat, sic liberales artes non perducunt animum ad virtutem, sed expediunt.*

⁷¹⁶ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVIII.28: *Philosophia nil ab alio petit, totum opus a solo excitat; mathematicae, ut ita dicam, superficiaria est, in alieno aedificat. Accipit prima, quorum beneficio ad ulteriora perveniat. Si per se iret ad verum, si totius mundi naturam posset comprehendere, dicerem multum conlaturam mentibus nostris, quae tractatu caelestium crescunt trahuntque aliquid ex alto. Una re consummatur animus, scientia bonorum ac malorum inmutabili; nihil autem ulla ars alia de bonis ac malis quaerit.*

⁷¹⁷ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, II.3b-4a: *Distringit librorum multitudo. Itaque cum legere non possis, quantum habueris, satis est habere, quantum legas. 'Sed modo', inquis, 'hunc librum evolvere volo, modo illum.' Fastidientis stomachi est multa degustare; quae ubi varia, sunt et diversa, inquinant, non alunt. Probatos itaque semper lege, et si quando ad alios deverti libuerit, ad priores redi.*

⁷¹⁸ Bv. Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, VI; Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LVI; Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXIII; Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, LXXXVI, en vele andere vindplaatsen.

⁷¹⁹ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, V.7. De Duitsers noemen dit *Lesevruchte*.

⁷²⁰ Fortunatianus was een tijdgenoot van Cassiodorus die een *Ars rhetorica* heeft geschreven. Cassiodorus lijkt hiermee zeker niet een eigen bijdrage hebben willen schrijven.

⁷²¹ Cassiodorus (2004), II.II.10. De teksteditie die ik steeds heb gebruikt is die van Migne uit 1847.

⁷²² Kimball, B. (2010), p. 70, schrijft over Cassiodorus dat dit tweede boek over de *artes liberales* "served as one of the most widely used textbooks of the liberal arts in schools throughout Western Europe during the middle ages"

⁷²³ Cassiodorus meent zelfs dat het Oude Testament deze rol al in zijn typografie vooraf spiegelt. Hij schrijft namelijk dat het getal zeven vaak staat voor wat "continu en eeuwig" is, *Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum*, II.2: *Sciendum est plane quoniam frequenter, quicquid continuum atque perpetuum scriptura sancta vult intellegi, sub isto numero comprehendit (...)*. En ook geeft hij een aantal parallelle passages uit de Schrift: In Spreuken 9:1 staat "De opperste Wijsheid heeft Haar huis gebouwd; Zij heeft Haar zeven pilaren gehouwen." en in Exodus 25:37 "Gij zult hem ook zeven lampen maken, en men zal zijn lampen aansteken, en doen lichten aan zijn zijden".⁷²³

⁷²⁴ Cassiodorus, *Institutiones*, II.VII.3: *Astronomia itaque dicitur, unde nobis sermo est, astrorum lex, quia nesciunt ullo modo quam a suo Creatore disposita sunt vel consistere vel moveri: nisi forte quando aliquo miraculo facto Divinitatis arbitrio commutantur, sicut Hiesus Nave ut sol in Gabaon staret legitur impetrasse, et ostensam magis stellam, quae mundo salutarem adventum mihi nuntiavit; in passione quoque Domini Christi tribus horis sol tenebrosus effectus est, et his similia. ideo enim et miracula dicuntur, quoniam contra rerum consuetudinem admiranda contingunt.*

⁷²⁵ Cassiodorus, *Institutiones*, II.III.5: *Philosophia est divinarum humanarumque rerum, in quantum homini possibile est, probabilis scientia: aliter, philosophia est ars artium et disciplina disciplinarum. Rursus, philosophia est meditatio mortis, quod magis convenit Christianis, qui saeculi ambitione calcata, conversatione disciplinabili, similitudine futurae patriae vivunt, sicut dicit Apostolus: In carne enim ambulantes, non secundum carnem militamus; et alibi: Conversatio nostra in coelis est.*

⁷²⁶ Er is enige strijd over de vraag of deze Ammonius een christen of heiden was. Men lijkt er thans vanuit te gaan dat Ammonius heiden was.

⁷²⁷ Barney, S. et al. (2006), p. 3.

⁷²⁸ De *Etymologiae* waren vooral bedoeld voor de jonge clerus-in-opleiding. Een goede toegang tot de Heilige Schrift kon men alleen verkrijgen, indien men ook beschikte over een rijke schat aan geleerdheid en vooral woordenschat. De *Etymologiae* bestaat voor een groot deel uit het uitleggen en ontleden van woorden, in het bijzonder door de oorsprong ervan weer te geven. Kennis hiervan kon helpen bij het dieper doorgronden van de teksten zelf, maar ook ter verrijking van de prediking erover. Cf. Barney, S. et al. (2006), p. 18: "(...) he wrote in part for the general literate governing class of his nation - those who might partake of and patronize a liberal education. The clergy, too, were among the main recipients of Isidore's attention - more obviously in some of his other works, but evidently in the *Etymologiae* as well. His purpose was

pastoral and pedagogical - he wished for his priests and monks to possess a general knowledge of what books make available, and to possess the preliminary skills that make intelligent reading, especially of Scripture, possible".

⁷²⁹ Isidorus, *Etymologiae*, I.xxvi.6: *Fit autem Syllepsis non solum per partes orationis, sed et per accidentia partibus. Nam ubi et pro multis unus et pro uno multi ponuntur, Syllepsis est. Pro multis unus, ut est illud (Virg. Aen. 2,20): Vterumque armato milite complent, cum non uno, sed multis militibus. Item pro uno multi, ut in Evangelio (Matth. 27,44): "Latrones qui crucifixi erant cum eo improperabant" ubi pro uno uterque inducitur blasphemasse.*

⁷³⁰ Cf. Kimball, B. (1995), p. 44.

⁷³¹ Kimball, B. (1995), p. 49.

⁷³² Kimball, B. (1995), p. 50.

⁷³³ Newman, J. (1902), pp. 149-50, citeert Bulaeus in *University Sketches*: "It is indeed certain that he sought out learned men and celebrated teachers from all parts of the world, and induced them to accept his invitation by rewards and honours, on which Alcuin lays great stress".

⁷³⁴ Newman, J. (1902), pp. 148-9: "To these Seminaries he added, what I have spoken of as his characteristic institution, grammar and public schools, as preparatory both to the Seminaries and to secular professions. Not that they were confined to grammar, for they recognised the *trivium* and *quadrivium*; but grammar, in the sense of literature, seems to have been the principal subject of their teaching. These schools were established in connection with the Cathedral or the Cloister; and they received ecclesiastics and the sons of the nobility, though not to the exclusion of the poorer class".

⁷³⁵ Kimball, B. (1995), pp. 52-3.

⁷³⁶ Kimball, B. (1995), p. 53.

⁷³⁷ Alcuinus, rr. 473-478 in: Howell, W. (1941), p. 96.

⁷³⁸ Curtius, E. (1979), p. 49, merkt wel op dat Cicero bekend stond als *nobilissimus auctor*.

⁷³⁹ Curtius, E. (1979), p. 50

⁷⁴⁰ Cf. Kimball, B. (1995), p. 50.

⁷⁴¹ Deze structuur had Karel de Grote overigens wel voor ogen volgens Bulaeus, zie Newman, J. (1902), pp. 150-1.

⁷⁴² Rashdall, H. (1958), p. 36.

⁷⁴³ Rashdall, H. (1958), p. 272.

⁷⁴⁴ Kimball, B. (1995), p. 56: "In the course of the ninth century, the Carolingian Empire broke into several kingdoms, and because of the destruction from new barbarian invasions the tenth century has traditionally been characterized as an epoch of 'iron and lead'".

⁷⁴⁵ Er bestaat overigens geen consensus waarnaar het woord *generale* verwijst. Kimball, B. (1995), p. 62n51: "Various explanations have been offered for what qualified a *studium* to be called *generale*, including the attracting of students from a wide geographic area, the recognition of its *licentia* over a wide area, and the teaching of one or more graduate disciplines in addition to the liberal arts".

⁷⁴⁶ *Universitas* was nagenoeg synoniem aan andere woorden voor 'gilde' zoals *corpus*, *communitas*, *collegium* en *societas*. Zie: Kimball, B. (1995), p. 62n50.

⁷⁴⁷ Kimball, B. (1995), p. 62: "In a sentence, these institutions appeared when masters or students incorporated themselves and took one of the standard names for a guild, very often *universitas*, a term originally bearing no connotation of breadth of curriculum or scholarship".

⁷⁴⁸ Rashdall, H. (1958), pp. 272-3; p. 276.

⁷⁴⁹ Rashdall, H. (1958), p. 277.

⁷⁵⁰ Kimball, B. (1995), p. 57: "In so doing, Abelard, and like-minded schoolmen, initiated the move from 'symbolic theology', for which the liberal arts education provided material for allegorical exegesis of the Bible, to 'dialectical theology', for which the liberal arts education aimed to instruct the mind in the analytical and critical method of seeking *distinctiones* when facing a *contrarium*".

⁷⁵¹ Kimball, B. (1995), p. 73.

⁷⁵² Kimball, B. (1995), p. 75.

⁷⁵³ Bv. Kimball, B. (1995), p. 75; Otterspeer, W. (2000), p. 25; Rashdall, H. (1958).

⁷⁵⁴ Cf. Curtius, E. (1979), pp. 54-7.

⁷⁵⁵ Kimball, B. (1995), p. 75.

⁷⁵⁶ Otterspeer, W. (2000), pp. 24-6.

⁷⁵⁷ Rashdall, H. (1958), p. 21.

⁷⁵⁸ Rashdall, H. (1958), pp. 40-63; pp. 426-77.

⁷⁵⁹ Kimball, B. (1995), pp. 63-72.

⁷⁶⁰ Otterspeer, W. (2000), pp. 26-7.

⁷⁶¹ Kimball, B. (1995), p. 67.

⁷⁶² Kimball, B. (1995), p. 67: "Like Abelard, who did not know the New Logic, Aquinas made logic the heart and soul of the *artes liberales*, (...)".

⁷⁶³ Kimball, B. (1995), p. 73: "With the *auctores* retreating in confusion, the new consensus over liberal arts bequeathed to the fourteenth century becomes apparent. *Philosophia* is no longer equated with the seven liberal arts but has risen above them and is divided into natural, moral and metaphysical philosophies".

⁷⁶⁴ Otterspeer, W. (2000), pp. 28-29.

⁷⁶⁵ Kimball, B. (1995), p. 75.

⁷⁶⁶ Otterspeer, W. (2000), p. 25.

⁷⁶⁷ Kimball, B. (1995), pp. 75-6.

- ⁷⁶⁸ Kimball, B. (1995), p. 76: “The very intensity of this controversy contributed to the arguments’ becoming increasingly arcane and ingrown, deteriorating to syllogistic and linguistic exercises”.
- ⁷⁶⁹ Kimball, B. (1995), p. 76.
- ⁷⁷⁰ Kimball, B. (1995), p. 77.
- ⁷⁷¹ Kimball, B. (1995), p. 76.
- ⁷⁷² Kimball, B. (1995), p. 76: “[He] largely ignored the interests of the schoolmen in philosophy, logic, and professional studies, resurrecting instead the literary model of ancient Latin rhetors with Cicero as his main guide. In short, he taught his disciples to close their *Organon* and open their Tully, and they did”.
- ⁷⁷³ Otterspeer, W. (2000), p. 38.
- ⁷⁷⁴ Kimball, B. (1995), p. 79.
- ⁷⁷⁵ Kimball, B. (1995), pp. 79-80.
- ⁷⁷⁶ Kimball, B. (1995), p. 80; Mercer, R. (1979), pp. 106-17.
- ⁷⁷⁷ Kimball, B. (1995), p. 80; Mercer, R. (1979), pp. 37-105.
- ⁷⁷⁸ Mercer, R. (1979), pp. 19-21.
- ⁷⁷⁹ King, W. & Boyd, E. (1977), pp. 159-82.
- ⁷⁸⁰ Mercer, R. (1979), p. 11.
- ⁷⁸¹ Mercer, R. (1979), pp. 33-4.
- ⁷⁸² Mercer, R. (1979), p. 6; pp. 32-4.
- ⁷⁸³ Mercer, R. (1979), *passim*.
- ⁷⁸⁴ Kimball, B. (1995), pp. 83-9.
- ⁷⁸⁵ Grafton, A. & Jardine, L. (1986), p. 1; Mercer, R. (1979), p. 6.
- ⁷⁸⁶ Otterspeer, W. (2000), p. 31.
- ⁷⁸⁷ Grafton, A. & Jardine, L. (1986), pp. 1-28; Mercer, R. (1979), *passim*; Kimball, B. (1995), pp. 78-9.
- ⁷⁸⁸ Mercer, R. (1979), pp. 47-90.
- ⁷⁸⁹ King, W. & Boyd, E. (1977), p. 168.
- ⁷⁹⁰ King, W. & Boyd, E. (1977), p. 166, melden dat een docent als Guarino da Verona, die in dezelfde tijd werkte als Vittorino en Barzizza, veel meer neigde naar de opvatting dat grammatica-onderwijs een doel op zichzelf vormde: “For him [Guarino], instruction in the classical literatures was already on the way to being regarded as an end in itself instead of simply a means tot he all-round development of the good man”.
- ⁷⁹¹ Mercer, R. (1979), pp. 78-90.
- ⁷⁹² Latijnse citaat van Barizza komt uit Mercer, p. 88: “*Illorum [Plato and Aristotle] enim disputationes huius [Seneca] vero consilia et facta laudantur. Cum enim illi intellegere et loqui docuissent, iste omnem philosophie fructum in actione constituit*”.
- ⁷⁹³ Mercer, R. (1979), pp. 78-90.
- ⁷⁹⁴ Mercer, R. (1979), pp. 80-1.
- ⁷⁹⁵ Mercer, R. (1979), pp. 81-2.
- ⁷⁹⁶ Otterspeer, W. (2000) p. 25.
- ⁷⁹⁷ Otterspeer, W. (2000) p. 12.
- ⁷⁹⁸ Otterspeer, W. (2000) p. 12.
- ⁷⁹⁹ Otterspeer, W. (2000) p. 73: “De Leidse universiteit zou vooral een humanistische universiteit zijn”.
- ⁸⁰⁰ Otterspeer, W. (2000) p. 388.
- ⁸⁰¹ Otterspeer, W. (2000) p. 399.
- ⁸⁰² Otterspeer, W. (2000) p. 399.
- ⁸⁰³ Otterspeer, W. (2000) p. 390.
- ⁸⁰⁴ Selderhuis, H. (2016), pp. 277-8.
- ⁸⁰⁵ Kimball, B. (1995), p. 84, vermeldt dat de intrede van het humanisme al voor de Reformatie plaatsvond: “The founding document of 1502 specifically prescribed that the *studia humaniora* be taught, and by 1512, humanism had become the acknowledged educational ideal of many of the masters”.
- ⁸⁰⁶ Kimball, B. (1995), p. 93.
- ⁸⁰⁷ Uit Bolgar, R. (1973), p. 345.
- ⁸⁰⁸ Kimball, B. (1995), pp. 95-6.
- ⁸⁰⁹ Farrell, A. (1970), *passim*.
- ⁸¹⁰ Farrell, A. (1970), p. 40.
- ⁸¹¹ Farrell, A. (1970), p. 73.
- ⁸¹² Denk aan Ruud Lubbers en Hans van Mierlo die beiden onderwijs genoten op het Canisius-college en in hun memoires dit onderwijs nog duidelijk prijzen. Zie Lubbers, R. (2018), pp. 73-83; Smeets, H. (2021), p. 76.
- ⁸¹³ Geciteerd uit Boyd, W. & King, E. (1977), p. 235.
- ⁸¹⁴ Kimball, B. (1995), pp. 95-6; Boyd, W. & King, E. (1977), pp. 203-8.
- ⁸¹⁵ Boyd, W. & King, E. (1977), pp. 209-37.
- ⁸¹⁶ Behalve Kimball, B (1995), p. 107, ook Boyd, W. & King, E. (1977), p. 229.
- ⁸¹⁷ Zie Kimball, B. (1995), p. 108, hier ook het citaat uit Elyot.
- ⁸¹⁸ Boyd, W. & King E. (1977), p. 229.
- ⁸¹⁹ Boyd, W. & King E. (1977), p. 229.
- ⁸²⁰ Kimball, B. (1995), p. 109.

-
- ⁸²¹ Curtis, M. (1959), p. 85.
- ⁸²² Curtis, M. (1959), p. 95: "The academic reformers of the sixteenth century did not, of course, make a clean sweep of the old curriculum".
- ⁸²³ Curtis, M. (1959), pp. 108-13.
- ⁸²⁴ Dat er echter aan Yale University een programma is genaamd *Directed Studies Program* is niet toevallig. Dit programma ontleent zijn naam, *raison d'être* en curriculum nog nagenoeg volledig aan Holdsworth.
- ⁸²⁵ Curtis, M. (1959), pp. 108-13.
- ⁸²⁶ Kimball, B. (1995), pp. 104-5.
- ⁸²⁷ Kronman, A. (2007), p. 48.
- ⁸²⁸ Kimball, B. (1995), p. 111.
- ⁸²⁹ Kimball, B. (1995), pp. 115-56, in het bijzonder p. 115.
- ⁸³⁰ Kimball, B. (1995), p. 118.
- ⁸³¹ Kronman, A. (2007), p. 97.
- ⁸³² Kronman, A. (2007), p. 98; Kimball, B. (1995), pp. 115-56.
- ⁸³³ Kimball, B. (1995), p. 120.
- ⁸³⁴ Kimball, B. (1995), p. 119.
- ⁸³⁵ Kimball, B. (1995), p. 119.
- ⁸³⁶ Kimball, B. (1995), p. 115.
- ⁸³⁷ Kimball, B. (1995), pp. 120-2.
- ⁸³⁸ Kimball, B. (1995), pp. 123-33.
- ⁸³⁹ Uitgebreider: Kronman, A. (2007), pp. 91-137.
- ⁸⁴⁰ Kimball, B. (1995), p. 162.
- ⁸⁴¹ Kimball, B. (1995), pp. 162-4.
- ⁸⁴² Kronman, A. (2007), p. 93.
- ⁸⁴³ Kronman, A. (2007), p. 93.
- ⁸⁴⁴ Kronman, A. (2007), p. 95.
- ⁸⁴⁵ Kronman, A. (2007), p. 109.
- ⁸⁴⁶ Naar de titel van de oratie van Schelsky, H. (1960).
- ⁸⁴⁷ Kronman, A. (2007), p. 110.
- ⁸⁴⁸ Kimball, B. (1995), pp. 171-3, laat zien dat de discussie tussen Thomas Huxley en Matthew Arnold weliswaar leek op een debat tussen twee uiterste posities, maar dat in werkelijkheid beiden de waarde van beide tradities erkenden.
- ⁸⁴⁹ Kimball, B. (1995), p. 166.
- ⁸⁵⁰ Kimball, B. (1995), p. 176.
- ⁸⁵¹ Cf. Fuhrmann, M. (2002), pp. 26-31.
- ⁸⁵² Lenderling, J. (2012), pp. 61-7.
- ⁸⁵³ Een uitgebreide lofzang en uitwerking van dit ideaal kan men lezen in Lenderling, J. (2012).
- ⁸⁵⁴ Kimball, B. (1995), p. 176.
- ⁸⁵⁵ De basis van deze tekst komt uit een essay geschreven in 2014 onder de titel "De vrijheid van de liberal arts: analyse van het liberal arts onderwijs in Nederland, met enkele suggesties". Dit essay is toentertijd geschreven voor een filosofievak aan de Universiteit Leiden en nimmer gepubliceerd.
- ⁸⁵⁶ In 2012 omgedoopt tot *University College Roosevelt*.
- ⁸⁵⁷ Zie bijvoorbeeld de karakterisering van hun eigen *Liberal Arts and Sciences* onderwijs op de website van University College Utrecht en Roosevelt Academy: <https://www.uu.nl/en/organisation/university-college-utrecht/your-study> en <https://www.ucr.nl/about-ucr/discover/liberal-arts-sciences/> (Geraadpleegd op 10 september 2020).
- ⁸⁵⁸ <https://www.ucr.nl/about-ucr/discover/liberal-arts-sciences/> (Geraadpleegd op 10 september 2020).
- ⁸⁵⁹ Op de website van University College Groningen staat de term "freedom of choice" vetgedrukt. <https://www.rug.nl/ucg/education/> (Geraadpleegd op 10 september 2020).
- ⁸⁶⁰ Deze keuzevrijheid wordt ook geprezen op de website van University College Maastricht: Whereas in a traditional program all the courses are laid out and predetermined for the students, at UCM the concept of choice is central. <https://www.maastrichtuniversity.nl/about-ucm> (geraadpleegd op 10 september 2020).
- ⁸⁶¹ Kinneging, A. (2020), pp. 51-91.
- ⁸⁶² In zijn artikel "Können die Geisteswissenschaften den Neo-Liberalismus überstehen" omschrijft Raymond Geuss in kernachtige bewoordingen de kenmerken van het neoliberalisme: (1) dit gedachtegoed beziet het goede leven (i.e. welvaart, behoeftebevrediging en vrijheid) vanuit individualistisch perspectief; (2) Deze individuele vrijheid komt het best tot uiting in de betekenis van de vrije markt; (3) Het vrijemarktdenken laat zich kenmerken door ideeën van efficiëntie, zelfregulering en consumptievrijheid van de participanten. Geuss, R. in: Dreyer, M. & Vieweg, K. (2013), pp. 248-249.
- ⁸⁶³ Cf. Deneen, P. (2019), p. xiii, 23.
- ⁸⁶⁴ Mijn cursivering. <https://www.auc.nl/academic-programme/liberal-arts-and-sciences/liberal-arts--sciences.html?cb> (Geraadpleegd op 10 september 2020).
- ⁸⁶⁵ Op de universiteit van Maastricht bestaat er zelfs een PREMIUM honours programme <https://www.maastrichtuniversity.nl/education/excellence-and-honours-programmes> (Geraadpleegd op 10 september 2020).

⁸⁶⁶ Zie voor dezelfde observatie ook Truijens, A. (2012) "Wat is 'excellentie' in het onderwijs precies", *de Volkskrant*, 26 mei 2012. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-is-excellentie-in-het-onderwijs-precies~b51fc9a5/> (Geraadpleegd op 10 juni 2021).

⁸⁶⁷ Bijvoorbeeld prominent aanwezig op de website van University College Tilburg: <https://www.tilburguniversity.edu/nl/onderwijs/bacheloropleidingen/liberal-arts-and-sciences> (Geraadpleegd op 10 september 2020).

⁸⁶⁸ Zie rapport "Naar excellente scholen, leraren en leerlingen" (2010). Het is tevens een vast criterium geworden bij besluitvorming van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/rapporten/2011/03/07/studie-naar-excellente-scholen-leraren-leerlingen-en-studenten> (geraadpleegd op 10 juni 2021). In 2013 heeft het programma *Altijd Wat* van de NCRV een kritische aflevering gemaakt over dit thema: "Excellentie in het onderwijs, wat is dat eigenlijk?".

⁸⁶⁹ Zie bijvoorbeeld de column van Plasterk, R. (2004), "Crèche voor rijkelui-kindern", *de Volkskrant*, 18 juni 2004, waarin hij deze colleges typeert als "rijkeluiscrèche".

⁸⁷⁰ Van der Wende, M. (2011), pp. 7-10; Tak, H. & Oomen, B. (2012), p. 16.

⁸⁷¹ Nussbaum, M. (2010), in het bijzonder hoofdstuk III en IV.

⁸⁷² Kronman, A. (2007), Hoofdstuk 1 "What Is Living For?".

⁸⁷³ Oakley, F. (1992).

⁸⁷⁴ Kronman, A. (2007), pp. 261-5 voor een voorbeeld van de leeslijst, die overigens elk jaar lichtelijk verandert.

⁸⁷⁵ Nussbaum, M. (2010), p. 103ff.

⁸⁷⁶ Oakley heeft dit boek in 1992 geschreven, één jaar voor zijn afscheid als *President*. Deze periode lijkt min of meer samen te vallen met de transitie dat het curriculum is verschoven van een traditioneler curriculum met veel aandacht voor de *humanities* naar een moderner curriculum, zoals dat tegenwoordig in Nederland is, waarin keuzevrijheid en breedte centrale noties zijn.

⁸⁷⁷ Kinneging, A. (2005), p. 22. Soortgelijk punt maakt hij op p. 108: "Een ieder heeft weliswaar in meerdere of mindere mate aanleg om verstandig te worden, maar deze aanleg wordt moeten gecultiveerd, anders wordt hij niet gerealiseerd. Dit is vanouds het hoofddoel van de *studia humanitatis* ofwel de *humaniora*. Zij beoogden de student te helpen bij het verwerven van inzicht in het menselijk bestaan, om hem in staat te stellen juist te handelen".

⁸⁷⁸ Kinneging, A. (2020), p. 573.

⁸⁷⁹ Van Bommel, B. in: Verbrugge, A. & Van Baardewijk, J. (2014), p. 184.

⁸⁸⁰ Zie Klamer, A. (2007) "De waarde van klassieke werken", <http://www.klamer.nl/publication/waarde-klassieke-werken/> (Geraadpleegd op 6 oktober 2020). De verwijzing naar Jip en Janneke is omdat Klamer eerder in zijn voordracht - enigszins met een knipoog - de vraag op tafel legde of ook Jip en Janneke ooit canoniek zouden kunnen worden.

⁸⁸¹ Oakley, F. (1992) heeft vooral oog voor het verband tussen de gezondheid van een onderwijsinstituut en het curriculum: "Such, certainly, is the claim I would make about those familiar academic institutions which have served as the bearers across time of the liberal arts tradition, institutions which we tend to take utterly for granted as we worry away at our essentially provincial disagreements about the current state of the curriculum and the health of the undergraduate college today", pp. 9-10.

⁸⁸² Van Bommel, B. in: Verbrugge, A. & Van Baardewijk, J. (2014), pp. 184-5.

⁸⁸³ Cf. www.hetsocratischgesprek.nl; <https://boltentraining.nl/socratisch-gesprek-wat-is-dat/> (Geraadpleegd op 6 oktober 2020).

⁸⁸⁴ Plato, *Gorgias*, 464b-466a.

⁸⁸⁵ Kinneging, A. (2020), p. 345.

⁸⁸⁶ Plato, *Gorgias*, 448c.

⁸⁸⁷ Plato, *Gorgias*, 461d.

⁸⁸⁸ Plato, *Gorgias*, 461a.

⁸⁸⁹ Plato, *Gorgias*, 462b.

⁸⁹⁰ Plato, *Gorgias*, 465e. ἴσως μὲν οὖν ἄτοπον πεποιήκα, ὅτι σε οὐκ ἔῶν μακροὺς λόγους λέγειν αὐτὸς συχνὸν λόγον ἀποτέτακα. ἄξιον μὲν οὖν ἐμοὶ συγγνώμην ἔχειν ἐστίν: λέγοντος γάρ μου βραχέα οὐκ ἐμάνθανες, οὐδὲ χρῆσθαι τῇ ἀποκρίσει ἦν σοι ἀπεκρινάμην οὐδὲν οἷός τ' ἦσθα, ἀλλ' ἐδέου διηγῆσεως.

⁸⁹¹ Kinneging, A. (2020), pp. 228-9.

⁸⁹² Kinneging, A. (2020), p. 229.

⁸⁹³ Plato, *Gorgias*, 472dff.

⁸⁹⁴ Plato, *Gorgias*, 474c: πάνυ μὲν οὖν: καὶ γὰρ ἐπιθυμῶ εἰδέναι ὅτι ποτ' ἔρεῖς.

⁸⁹⁵ O.a. Plato, *Politeia*, 336b-337b.

⁸⁹⁶ Plato, *Politeia*, 343b; Plato, *Politeia*, 349b-350d.

⁸⁹⁷ Dit blijkt tot en met het einde van het gesprek, cf. Plato, *Politeia*, 352b-c.

⁸⁹⁸ Plato, *Politeia*, 410c/d:

SOC: ἄρ' οὖν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Γλαύκων, καὶ οἱ καθιστάντες μουσικῆ καὶ γυμναστικῆ παιδεύειν οὐχ οὐ ἔνεκά τινες οἴονται καθιστᾶσιν, ἵνα τῇ μὲν τὸ σῶμα θεραπεύονται, τῇ δὲ τὴν ψυχὴν;

GLA: ἀλλὰ τί μήν; ἔφη.

SOC: κινδυνεύουσιν, ἦν δ' ἐγώ, ἀμφοτέρω τῆς ψυχῆς ἔνεκα τὸ μέγιστον καθιστάναι.

GLA: πῶς δὴ;

SOC: οὐκ ἔννοεῖς, εἶπον, ὡς διατίθενται αὐτὴν τὴν διάνοιαν οἱ ἂν γυμναστικῆ μὲν διὰ βίου ὀμιλήσωσιν, μουσικῆς δὲ μὴ ἄψωνται; ἢ αὖ ὅσοι ἂν τούναντίον διατεθῶσιν;

GLA: τίνος δέ, ἢ δ' ὅς, πέρι λέγεις;

SOC: ἀγριότητός τε καὶ σκληρότητος, καὶ αὖ μαλακίας τε καὶ ἡμερότητος, ἦν δ' ἐγώ—

GLA: ἔγωγε, ἔφη: ὅτι οἱ μὲν γυμναστικῆ ἀκράτῳ χρησάμενοι ἀγριώτεροι τοῦ δέοντος ἀποβαίνουσιν, οἱ δὲ μουσικῆ μαλακώτεροι αὖ γίνονται ἢ ὡς κάλλιον αὐτοῖς.

⁸⁹⁹ Plato, *Politeia*, 526c/d.

⁹⁰⁰ Plato, *Politeia*, 526d/e: ἀλλ' οὖν δὴ, εἶπον, πρὸς μὲν τὰ τοιαῦτα καὶ βραχὺ τι ἂν ἐξαρκοῖ γεωμετρίας τε καὶ λογισμῶν μόριον: τὸ δὲ πολὺ αὐτῆς καὶ πορρωτέρω προῖον σκοπεῖσθαι δεῖ εἴ τι πρὸς ἐκεῖνο [526ε] τείνει, πρὸς τὸ ποιεῖν κατιδεῖν ῥᾶον τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ιδέαν. (...)

⁹⁰¹ Plato, *Politeia*, 527e: ἐμοὶ γοῦν, ἔφη: τὸ γὰρ περὶ ὥρας εὐαισθητοτέρως ἔχειν καὶ μηνῶν καὶ ἐνιαυτῶν οὐ μόνον γεωργία οὐδὲ ναυτιλία προσήκει, ἀλλὰ καὶ στρατηγία οὐχ ἦττον.

⁹⁰² Plato, *Politeia*, 527d: ἡδὺς εἶ, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι ἔοικας δεδιότι τοὺς πολλούς, μὴ δοκῆς ἄχρηστα μαθήματα προστάττειν.

⁹⁰³ Plato, *Phaedrus*, 236d-237a:

⁹⁰⁴ Plato, *Alcibiades I*, 103a: ὦ παῖ Κλεινίου, οἴμαι σε θαυμάζειν ὅτι πρῶτος ἐραστής σου γενόμενος τῶν ἄλλων πεπαυμένων μόνος οὐκ ἀπαλλάττομαι, καὶ ὅτι οἱ μὲν ἄλλοι δι' ὄχλου ἐγένοντό σοι διαλεγόμενοι, ἐγὼ δὲ τοσοῦτων ἐτῶν οὐδὲ προσεῖπον.

⁹⁰⁵ Plato, *Symposium*, 217a-219e.

⁹⁰⁶ Dover, K. (1980).

⁹⁰⁷ Plato, *Alcibiades I*, 104a.

⁹⁰⁸ Plato, *Protagoras*, 310a-e.

⁹⁰⁹ Plato, *Protagoras*, 311b-314c.

⁹¹⁰ Deze verwoording is deels gebaseerd op wat ik in 2015 heb gepubliceerd in het artikel "Docentschap: over liefde, imitatie en zelfkennis", Wiersma, J. (2015), pp. 77-8.

⁹¹¹ Plato, *Symposium*, 174a-e.

⁹¹² Plato, *Symposium*, 173b.

⁹¹³ Plato, *Symposium*, 173a: πρὸ τοῦ δὲ περιτρέχων ὅπη τύχοιμι καὶ οἰόμενος τί ποιεῖν ἀθλιώτερος ἢ ὅτουοῦν, οὐχ ἦττον ἢ σὺ νυνί, οἰόμενος δεῖν πάντα μᾶλλον πράττειν ἢ φιλοσοφεῖν.

⁹¹⁴ Plato, *Symposium*, 173d: αἰεὶ ὁμοῖος εἶ, ὦ Ἀπολλόδωρε: αἰεὶ γὰρ σαυτόν τε κακῆγορεῖς καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ δοκεῖς μοι ἀτεχνῶς πάντας ἀθλίους ἡγεῖσθαι πλὴν Σωκράτους (...).

⁹¹⁵ Voorbeelden hiervan zijn er genoeg, maar ik wijs graag op het portret van Professor Lawrence door Anthony Kronman in zijn boek *Education's End: Why Our Colleges and Universities Have Given Up on the Meaning of Life*. (2007).

⁹¹⁶ Plato, *Gorgias*, 481d: ἐρῶντε δύο ὄντε δυοῖν ἐκότερος, ἐγὼ μὲν Ἀλκιβιάδου τε τοῦ Κλεινίου καὶ φιλοσοφίας.

⁹¹⁷ De analyse die volgt, ontleen ik deels aan wat ik heb geschreven in mijn masterscriptie "The Perennial Problem of Democratic Man", uit 2016.

⁹¹⁸ Plato, *Politeia*, 515e-516a, mijn accentuering: εἰ δέ, ἦν δ' ἐγώ, ἐντεῦθεν ἔλκοι τις αὐτὸν βία διὰ τραχείας τῆς ἀναβάσεως καὶ ἀνάντους, καὶ μὴ ἀνείη πρὶν ἐξελκύσειεν εἰς τὸ τοῦ ἡλίου φῶς, ἄρα οὐχὶ ὀδυνᾶσθαι τε ἂν καὶ ἀγανακτεῖν ἐλκόμενον.

⁹¹⁹ Plotinus houdt dit even vaag door naar 'iemand' te verwijzen en in een passieve constructie te stellen dat "de weg hem getoond moet worden", *Enneaden* I.3.3.

⁹²⁰ Plato, *Politeia*, 528b: διττὰ γάρ, ἦν δ' ἐγώ, τὰ αἰτία: ὅτι τε οὐδεμία πόλις ἐντίμως αὐτὰ ἔχει, ἀσθενῶς ζητεῖται χαλεπὰ ὄντα, ἐπιστάτου τε δέονται οἱ ζητοῦντες, ἄνευ οὗ οὐκ ἂν εὐροῖεν, (...).

⁹²¹ Plato, *Politeia*, 528c: (...) ὄν πρῶτον μὲν γενέσθαι χαλεπόν, ἔπειτα καὶ γενομένου, ὡς νῦν ἔχει, οὐκ ἂν πείθοιντο οἱ περὶ ταῦτα ζητητικοὶ μεγαλοφρονούμενοι.

⁹²² De Win, X. (1999), deel III, p. 491.

⁹²³ Isocrates, *Panathenaios*, 200: ἐπινώρθου μὲν γὰρ τὸν λόγον τὸν μέχρι τῶν ἀναγνωσθέντων γεγραμμένων μετὰ μειρακίων τριῶν ἢ τεττάρων τῶν εἰθισμένων μοι συνδιατρίβειν: ἐπειδὴ δὲ διεξιούσιν ἡμῖν ἐδόκει καλῶς ἔχειν καὶ προσδεῖσθαι τελευτῆς μόνον, ἔδοξέ μοι μεταπέμψασθαι τίνα τῶν ἐμοὶ μὲν πεπλησιακότων, ἐν ὀλιγαρχίᾳ δὲ πεπολιτευμένων, προηρημένον δὲ Λακεδαιμονίους ἐπαινεῖν, ἵν' εἴ τι παρέλαθεν ἡμᾶς ψεῦδος εἰρημένον, ἐκεῖνος κατιδῶν δηλώσειεν ἡμῖν.

⁹²⁴ Een interessante observatie komt van de vertaler Papillon (2004), p. 215n99, die het volgende zegt: "When Isocrates presents the former student, (...), he seems to give the student his own style. The student uses guarded phrases like 'seems' and 'appears to be' frequently, as would be appropriate for a student who wishes to criticize but still feels subordinate".

⁹²⁵ Isocrates, *Panathenaios*, 264.

⁹²⁶ Isocrates, *Panathenaios*, 271: τίνος οὖν ἔνεκα ταῦτα διήλθον; οὐ συγγνώμης τυχεῖν ἀξίων ὑπὲρ τῶν εἰρημένων, οὐ γὰρ οὕτως οἴομαι διευλέχθαι περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ δηλῶσαι βουλλόμενος τὰ τε περὶ ἐμὲ γεγενημένα, καὶ τῶν ἀκροατῶν ἐπαινέσαι μὲν τοὺς τὸν τε λόγον ἀποδεχομένους τοῦτον καὶ τῶν ἄλλων σπουδαιότερους καὶ φιλοσοφωτέρους εἶναι νομίζοντας τοὺς τε διδασκαλικούς καὶ τεχνικούς τῶν πρὸς τὰς ἐπιδείξεις καὶ τοὺς ἀγῶνας γεγραμμένων, (...).

⁹²⁷ Marrou, H. (1956), p. 252; p. 284.

⁹²⁸ Marrou, H. (1956), pp. 252-3.

⁹²⁹ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.1-4: *Ergo cum ad eas in studiis vires peruenerit puer ut quae prima esse praecepta rhetorum diximus consequi possit, tradendus eius artis magistris erit. Quorum in primis inspicere mores oportebit: quod ego non idcirco potissimum in hac parte tractare sum adgressus quia non in ceteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore, sed quod magis necessariam eius rei mentionem facit aetas ipsa discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos praeceptores transferuntur et apud eos iuuenes etiam facti perseuerant, ideoque maior adhibenda tum cura est, ut et teneriores annos ab iniuria sanctitatis docentis custodiat et ferociores a licentia grauitas deterreat. Neque uero sat est summam praestare abstinentiam, nisi disciplinae seueritate conuenientium quoque ad se mores adstrinxerit.* Ik heb de teksteditie van Harold Butler uit 1920 gebruikt. Dit is de eerste Loeb-editie.

⁹³⁰ Dat doet Butler, H. (1969), p. 211.

⁹³¹ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.4-5: *Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animus, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi tradantur existimet. Ipse nec habeat uitia nec ferat. Non austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde odium, hinc contemptus oriatur.*

⁹³² Gerbrandy, P. (2001), p. 94, vertaalt *parentis* wel met 'vader'.

⁹³³ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.5-6: *Plurimus ei de honesto ac bono sermo sit: nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit; minime iracundus, nec tamen eorum quae emendanda erunt dissimulator, simplex in docendo, patiens laboris, adsiduus potius quam inmodicus.*

⁹³⁴ Dit is een veelgehoord geluid onder academici. Cf. Runia, E. (2019), vooral p. 107 en verder.

⁹³⁵ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.6-7: *Interrogantibus libenter respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In laudandis discipulorum dictionibus nec malignus nec effusus, quia res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In emendando quae corrigenda erunt non acerbus minimeque contumeliosus; nam id quidem multos a proposito studendi fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint.*

⁹³⁶ Dit wordt de *cold call* methode genoemd in *Teach like a Champion*. Zie Lemov, D. (2010), pp. 111-125.

⁹³⁷ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.8: *Ipse aliquid, immo multa cotidie dicat quae secum auditores referant.*

⁹³⁸ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.8: *Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen viva illa, ut dicitur, vox alit plenius, praecipueque praeceptoris quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et verentur. Vix autem dici potest quanto libentius imitemur eos quibus fauemus.*

⁹³⁹ Men denke hier natuurlijk ook aan Socrates' voorkeur voor het gesproken woord in Plato's *Phaedrus*, 274b-276d.

⁹⁴⁰ Uit: Eijkelboom, J. (1991).

⁹⁴¹ Newman, J. (1902), p. 14.

⁹⁴² Newman, J. (1902), in het bijzonder Chapter 1-4.

⁹⁴³ Erasmus, *De ratione studii*, 119.15. "Fabium" verwijst naar Quintilianus.

⁹⁴⁴ Erasmus, *De ratione studii*, 119.15: *Ergo qui valet instituere quempiam, dabit operam ut statim optima tradat, verum qui rectissime tradat optima is omnia sciat necesse est, aut si id hominis ingenio negatum est, certe uniuscuiusque disciplinae praecipua. In hoc non ero contentus decem illis aut duodecim auctoribus, sed orbem illum doctrinae requiram, ut nihil ignoret etiam qui minima paret docere.*

⁹⁴⁵ Cf. Erasmus, *Colloquia*. De Landtsheer (2007), p. 7.

⁹⁴⁶ Kronman, A. (2007), p. 54.

⁹⁴⁷ Erasmus, *De ratione studii*, 120.14.

⁹⁴⁸ Erasmus, *De ratione studii*, 122.1-2; 123.9-10.

⁹⁴⁹ O.a. Erasmus, *De ratione studii*, 123.3.

⁹⁵⁰ Erasmus, *De ratione studii*, 125.9-10.

⁹⁵¹ Erasmus, *De ratione studii*, 125.12.

⁹⁵² Erasmus, *De ratione studii*, 125.10-1.

⁹⁵³ Erasmus, *De ratione studii*, 125.14-16: *luvabit et illud, si praepositis praemiolis aut poenis, velut ex lege provocentur, ut ipsi quoque inter sese alius alium emendent.*

⁹⁵⁴ "Jeugdteams kunnen komend seizoen geen kampioen meer worden"

<https://www.rtlnieuws.nl/sport/voetbal/artikel/5035646/jeugdteams-kunnen-komend-seizoen-niet-meer-winnen-verliezen>. *RTL Nieuws*. 26 februari 2020. (Geraadpleegd op 8 december 2020).

⁹⁵⁵ Erasmus, *De ratione studii*, 125.16-126.1: *Porro praeceptor eruditores aliquot deliget qui controversiam finiant.*

⁹⁵⁶ Quintilianus, *Institutio oratoria*, liber II.2.8: *Ipse aliquid, immo multa cotidie dicat quae secum auditores referant.*

⁹⁵⁷ Erasmus, *De ratione studii*, 126.1-4: *Neque fuerit inutile ceu formulas aliquot proponere pueris quibus orationibus in lusu, quibus in congressu, quibus in conuiuuiis vti debeant. Has sic oportet esse doctas, vt simul et faciles sint et iucundae.*

⁹⁵⁸ Erasmus, *De ratione studii*, p. 126n2-3.

⁹⁵⁹ Cf. "Docent zit thuis na 'haatzaaiende' schrijfpoddracht over islam, school neemt maatregelen na doodsb bedreigingen". *Algemeen Dagblad*. 23 november 2020. <https://www.ad.nl/binnenland/docent-zit-thuis-na-haatzaaiende-schrijfpoddracht-over-islam-school-neemt-maatregelen-na-doodsbedreigingen~a23267b1/> (Geraadpleegd op 9 maart 2022).

⁹⁶⁰ Erasmus, *De ratione studii*, 137.3-6: *Primo loco ad conciliandos auditores, laudes eius quem praelegendum sumit paucis explicet. Deinde argumenti iucunditatem utilitatemque ostendat.*

⁹⁶¹ Erasmus, *De ratione studii*, 145.8-9: "Iemand zal beweren dat dit allemaal te veel werk is. Ik wil echter dat de docent erudiet is en een lange tijd heeft geoefend", vertaling van: *At iudicabit aliquis haec nimium habere negotii. Equidem praeceptorem eruditum longoque usu exercitatum volo esse.*

⁹⁶² *A History Of Columbia College On Morningside* (1954), p. 160.

-
- ⁹⁶³ "Gilbert Highet: the First Celebrity Classicist", in: *Antigone Journal*. <https://antigonejournal.com/2022/05/gilbert-highet/> (Geraadpleegd op 27 september 2022).
- ⁹⁶⁴ Highet, G. (1989), p. 8.
- ⁹⁶⁵ Highet, G. (1989), vii-viii.
- ⁹⁶⁶ Parafraze van Highet, G. (1989), p. 21.
- ⁹⁶⁷ Highet, G. (1989), p. 25.
- ⁹⁶⁸ Highet, G. (1989), p. 35, zijn cursivering.
- ⁹⁶⁹ Min, N. (1966), p. 7.
- ⁹⁷⁰ Highet, G. (1989), p. 49.
- ⁹⁷¹ Highet, G. (1989), pp. 49-50.
- ⁹⁷² Highet, G. (1989), p. 50.
- ⁹⁷³ Highet, G. (1989), p. 50.
- ⁹⁷⁴ Highet, G. (1989), p. 50.
- ⁹⁷⁵ Highet, G. (1989), p. 50.
- ⁹⁷⁶ Highet, G. (1989), pp. 50-1.
- ⁹⁷⁷ Highet, G. (1989), p. 51.
- ⁹⁷⁸ Highet, G. (1989), p. 51.
- ⁹⁷⁹ Highet, G. (1989), p. 27. In *The Immortal Profession* (1976) zegt hij het nog bondiger: "A good teacher will be a man who is happy when he is alone in a library", p. 43.
- ⁹⁸⁰ Highet, G. (1989), p. 27.
- ⁹⁸¹ Highet, G. (1989), p. 53.
- ⁹⁸² Highet, G. (1989), p. 56.
- ⁹⁸³ Highet, G. (1989), pp. 56-7.
- ⁹⁸⁴ Highet, G. (1989), p. 57.
- ⁹⁸⁵ Highet, G. (1989), p. 58.
- ⁹⁸⁶ Highet, G. (1989), p. 58.
- ⁹⁸⁷ Highet, G. (1989), p. 60.
- ⁹⁸⁸ Highet, G. (1989), p. 60.
- ⁹⁸⁹ Highet, G. (1989), p. 60.
- ⁹⁹⁰ Highet, G. (1989), p. 61.
- ⁹⁹¹ Highet, G. (1989), p. 64.
- ⁹⁹² Highet, G. (1989), p. 64.
- ⁹⁹³ Highet, G. (1989), p. 64.
- ⁹⁹⁴ Highet, G. (1989), p. 65.

Bibliografie

Primaire bronnen

Sommige werken heb ik bestudeerd aan de hand van meerdere vertalingen en/of tekstedities. Deze geef ik apart weer van de primaire werken waarbij ik dat niet of in verwaarloosbare mate gedaan heb.

Aristoteles. *Ethica Nicomachea*.

Geraadpleegde Nederlandse vertalingen: Hupperts, C. & Poortman, B. (2015). *Aristoteles' Ethica Nicomachea*.

Damon; Pannier, C. & Verhaeghe, J. (1999). *Ethica*. Historische Uitgeverij.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Rackham, H. (1975). *Nicomachean Ethics*. Loeb Classical Library No. 19.

Harvard University Press.

Geraadpleegde teksteditie: Bywater, J. (1894). *Ethica Nicomachea*. Oxford Clarendon Press.

Cassiodorus. *Institutiones*.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Halporn, J. (2004). *Institutions of Divine and Secular Learning and On the Soul*. Liverpool University Press.

Geraadpleegde teksteditie: Migne, J. (1847). *Institutiones*. Paris.

Cicero. *De Officiis*.

Geraadpleegde Nederlandse vertalingen: Ector, J. (1984). *Over de plichten*. Acco; Silverentand, P. (2019). *Fatsoen*. Athenaeum.

Geraadpleegde Engelse vertalingen: Walsh, P. (2008). *On Obligations*. Oxford University Press; Newton, B.

(2016). *On Duties*. Cornell University Press; Griffin, M. & Atkins, E. (2008). *On Duties*. Cambridge

University Press.

Geraadpleegde teksteditie: Miller, W. (1913). *De Officiis*. Harvard University Press.

Cicero. *De Oratore*.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Van Rooijen-Dijkman, H. & Leeman, A. (2004). *De ideale redenaar*. Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Geraadpleegde teksteditie: Wilkins, A. (1902). *Rhetorica*. Oxford Clarendon Press.

Erasmus. *De Ratione Studii*.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Landtsheer, J., & Breij, B. (2006). *Desiderius Erasmus - Opvoeding*. Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Geraadpleegde teksteditie: Dresden, S., Trapman, J., Augustijn, C. (1971). *Opera omnia Desiderii Erasmi*

Roterdami. North Holland Publishing Company. Ordinis primi, tomus secundus. Margolin, J.-C. (ed.).

Erasmus. *Enchiridion Militis Christiani*.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Bloemendal, J. (2015). *Desiderius Erasmus - Theologie*. Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Geraadpleegde teksteditie: Dresden, S., Trapman, J., Augustijn, C. (1971). *Opera omnia Desiderii Erasmi*

Roterdami. North Holland Publishing Company. Ordinis quinti, tomus octavus. Dománski, J. et al. (ed.)

Erasmus. *Institutio Principis Christiani*.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Landtsheer, J., & Breij, B. (2006). *Desiderius Erasmus - Opvoeding*. Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Jardine, L. (2005). *Erasmus - The Education of a Christian Prince*. Cambridge University Press.

Geraadpleegde teksteditie: Dresden, S., Trapman, J., Augustijn, C. (1974). *Opera omnia Desiderii Erasmi*

Roterdami. North Holland Publishing Company. Ordinis quarti, tomus primus. Herding, O. (ed.)

Hieronymus. *Epistulae*.

Geraadpleegde teksteditie: Wright, F. (1933), *Jerome - Letters*. Loeb Classical Library No. 262. Harvard University Press.

Isidorus. *Etymologiae*.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Barney, S. (2006). *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge University Press.

Geraadpleegde teksteditie: Lindsay, W. (1911). *Etymologiae*. Oxford Clarendon Press.

Isocrates. *Antidosis*.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Bons, J. (2021). *Monument van mijn denken*. Historische Uitgeverij.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Mirhady, D. & Too, Y. (2000). *Isocrates I*. University of Texas Press.

Geraadpleegde teksteditie: Norlin, G. (1929). *Isocrates II: On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*. Loeb Classical Library No. 229. Harvard University Press.

Isocrates. Panathenaikos.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Bons, J. (2021). *Monument van mijn denken*. Historische Uitgeverij.

Geraadpleegde Engelse vertaling: Papillon, T. (2004). *Isocrates II*. University of Texas Press.

Geraadpleegde teksteditie: Norlin, G. (1929). *Isocrates II: On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*. Loeb Classical Library No. 229. Harvard University Press.

Lysias.

Geraadpleegde teksteditie: Lamb, W. (1930). *Lysias*. Loeb Classical Library No. 244. Harvard University Press.

Ortega y Gasset, J. La rebelión de las masas.

Geraadpleegde Nederlandse vertalingen: Boomsma, D. (2016). *De opstand van de massamens*. Lemniscaat; Brouwer, J. (1958). *De opstand der horden*. Thieme Meulenhoff.

Geraadpleegde teksteditie: Mermall, T. (1998). *La rebelión de las masas*. Castalia.

Plato. Alcibiades I.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel III*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1901). *Opera*. Tomus II. Oxford University Press.

Plato. Gorgias.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel I*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1903). *Opera*. Tomus III. Oxford University Press.

Plato. Nomoi.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel IV*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1907). *Opera*. Tomus V-I & V-II. Oxford University Press.

Plato. Phaedrus.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel IV*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1901). *Opera*. Tomus II. Oxford University Press.

Plato. Politeia.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel III*. Agora.

Geraadpleegde Engelse vertalingen: Bloom, A. (1991). *The Republic of Plato*. Basic Books; Reeve, C. (2004). *Republic*. Hackett Publishing.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1902). *Opera*. Tomus IV. Oxford University Press.

Plato. Protagoras.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel II*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1903). *Opera*. Tomus III. Oxford University Press.

Plato. Symposium.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: De Win, X. (1999). *Verzameld werk - deel II*. Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Burnet, J. (1901). *Opera*. Tomus II. Oxford University Press.

Plutarchus. Vita Decem Oratorem.

Geraadpleegde teksteditie: Bernardikis, G. (1893). *Moralia*. Teubner.

Quintilianus. Institutio Oratoria.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Gerbrandy, P. (2001). *Quintilianus - De opleiding tot redenaar*. Historische Uitgeverij.

Geraadpleegde teksteditie: Butler, H. (1969). *Institutio Oratoria*. Harvard University Press.

Seneca. Ad Lucilium Epistulae Morales.

Geraadpleegde Nederlandse vertaling: Verhoeven, C. (1980). *Brieven aan Lucilius*. Ambo.

Geraadpleegde teksteditie: Gummere, R. (1917-1925). *Ad Lucilium Epistulae Morales, volume 1-3*. Harvard University Press.

Thomas a Kempis. De Imitatione Christi.

Geraadpleegde Nederlandse vertalingen: Koekkoek, J. (2016). *Thomas a Kempis - Navolging van Christus*. Kok;

Wijdeveld, G., & Van Geest, P. (1995). *Thomas a Kempis - Navolging van Christus*. Kok Agora.

Geraadpleegde teksteditie: Pohl, M.J. (ed.). *Thomae a Kempis canonici regularis ordinis S. Augustini Opera omnia*. (1904) Tomus II. *De Imitatione Christi*.

Aristoteles (2002). *De eerste filosofie [Metafysica]*. Historische uitgeverij. Vertaling: Steel, C.

Augustinus (1984). *De civitate Dei*. Ambo. Vertaling: Wijdeveld, G.

Bijbel. *Willibrordusvertaling 1978; Willibrordusvertaling 1995*.

Burke, E. (2019). *Bespiegelingen over de revolutie in Frankrijk*. Wereldbibliotheek. Vertaling: Veenbaas, J.

Castiglione, B. (1991). *Het boek van de hoveling*. Atlas-Contact. Vertaling: Haakman, A.

Cicero (1990). *Over de vriendschap*. Ambo. Vertaling: Peters, W.
 Elyot, T. (1907). *The Boke Named the Governour With an Introduction by Foster Watson*. Everyman's Library.
 Erasmus (2007). *Gesprekken*. Athenaeum-Polak & Van Gennep. Vertaling: De Landtsheer, J.
 Homerus (1993). *Ilias*. De Arbeiderspers. Vertaling van: De Roy van Zuydewijn, H.
 Lord Chesterfield (2008). *Lord Chesterfield's Letters*. Oxford University Press.
 Marx, K. & Engels, F. (1961-1971). *Werke* (Vol. 3). Beltz Verlag.
 Ovidius (2009). *Metamorphosen*. Athenaeum-Polak & Van Gennep. Vertaling: M. d'Hane-Scheltema.
 Plotinus (1984). *Enneaden*. Ambo. Vertaling: Ferwerda, R.
 Shakespeare, W. (1962). *The Oxford Shakespeare*. Craig, W. (ed.). Oxford University Press.
 Tocqueville, A. de (2011). *Over de democratie in Amerika*. Lemniscaat. Vertaling: Daalder, H. & Van Luchene, S.
 Tocqueville, A. de (2019). *Het Ancien Régime en de revolutie*. Boom. Vertaling: Sommer B. & Sommer B.
 Xenophon. (2000). *Herinneringen aan Socrates [Memorabilia]*. Voltaire. Vertaling: Verhoeven, C.

Secundaire bronnen

auteur onbekend (1954), *A History Of Columbia College On Morningside*. Columbia University Press.
 Adam, J. (2010). *The Republic of Plato*. Cambridge University Press.
 Alter, A. (2018). *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked*. Penguin Books.
 Arnold, M. (2006). *Culture and Anarchy*. Oxford University Press.
 Baggen, P. (1998). *Vorming door wetenschap*. Eburon Uitgeverij.
 Bauerlein, M. (2009). *The Dumbest Generation: How the Digital Age Stupefies Young Americans and Jeopardizes Our Future (Or, Don't Trust Anyone Under 30)*. TarcherPenguin.
 Baumeister, R. & Tierney, J. *Wilskracht*. Uitgeverij Nieuwezijds.
 Beets, M. (2002). *Socrates On the Many and the Few*. Duna.
 Bell, D. (1966). *The Reforming of General Education: The Columbia College Experience in Its National Setting*. Columbia University Press.
 Bennett, A. & Bennett, L. (2005). *The Temperament God Gave You*. Sophia Institute Press.
 Bloom, A. (1987). *The Closing of the American Mind*. Simon & Schuster.
 Bly, R. (1997). *The Sibling Society: An Impassioned Call for the Rediscovery of Adulthood*. Vintage.
 Bolgar, R. (1973). *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge University Press.
 Bonner, R. (1920). "The Legal Setting of Isocrates' Antidosis". *Classical Philology*, 15(2), 193-197.
<https://doi.org/10.1086/360280>
 Bons, J. (2000). "Clarissimus ille praeceptor Isocrates". *Lampas*, 33(2), 121-141.
 Bons, J. (2009). "Liberal Arts and Sciences Historical Perspective and Contemporary Relevance. Opening Lecture" (September 2, 2009), Utrecht University College.
 Boyd, W. & King, E. (1977). *The History of Western Education*. Adam & Charles Black.
 Burckhardt, J. (1954). *The Civilization of the Renaissance In Italy*. The Modern Library.
 Carr, N. (2011). *The Shallows*. W.W. Norton & Co.
 Cary, M., Denniston, J., Wight Duff, J., Nock, A., Ross, W. & Schullard, H. (1957). *The Oxford Classical Dictionary*. Clarendon Press.
Cathechismus van de Katholieke Kerk (1997). Gooi & Sticht.
 Cohen de Lara, E. (2015). "Bildung: de vorming van het innerlijk", in: *Christen Democratische Verkenningen*. Winter 2015. Boom. pp. 86-92.
 Cohen de Lara, E. (2020). *Plato en de sofisten*. Annalen van het Thijmgenootschap 107.4. Valkhof Pers.
 Copleston, F. (2008). *A History of Philosophy: Greece and Rome*. Continuum.
 Cronon, W. (1998). "Only Connect" The Goals of a Liberal Education. *The American Scholar*, 67(4).
https://www.bu.edu/cas/files/2015/06/Cronon_The-Goals-of-a-Liberal-Education.pdf
 Curtis, M. (1959). *Oxford and Cambridge in Transition: 1558-1642*. Oxford University Press.
 Curtius, E. (1979). *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton University Press.
 De Botton, A. (2016). *Great Thinkers*. The School of Life Press.
 De Rijk, L. (1965). "A study of its original meaning". *Vivarium*, 3(1), 24-93.
<https://doi.org/10.1163/156853465x00025>
 De Sales, F. (1832). *Introduction à la vie dévote*. Perisse Frères.
 Deneen, P. (2019). *Why Liberalism Failed*. Yale University Press.
 Dover, K. (1980). *Greek Homosexuality*. Vintage Books.
 Dreyer, M., & Vieweg, K. (2013). *Die Bildung der Moderne*. Beltz Verlag.

- Dumas, A. (2012). *De graaf van Montecristo*. Atlas Contact. Vertaling: J. Mysjkin.
- Ebbens, S. & Ettekooven, S. (2015). *Effectief leren*. Noordhoff Uitgevers.
- Erwich, C. (2017). *Identifying Patterns of Participant Shifts in the Psalms*. Paper presented at Plotting Poetry: On Mechanically Enhanced Reading, Basel, Switzerland. https://github.com/cmerwich/participant-analysis/tree/master/levenshtein_experiment
- Escrivá, J. (1989). *De weg*. De Boog.
- Eijkelboom, J. (1991). *Kippevleugels*. De Arbeiderspers.kare
- Farrell, A. (1970). *The Jesuit Ratio Studiorum of 1599. Conference of Major Superiors of Jesuits*.
- Ferrari, G. (2007). *The Cambridge Companion to Plato's Republic*. Cambridge University Press.
- Frankl, V. (1984). *Man's Search For Meaning*. Beacon.
- Frissen, P. (2009). *Gevaar verplicht*. Van Genneep.
- Fuhrmann, M. (2002). *Bildung*. Reclam.
- Gazzaley, A. & Rosen, L. (2016). *The Distracted Mind*. The MIT Press.
- Geerts, W. & Van Kralingen, R. (2016). *Handboek voor leraren*. Coutinho.
- Gemeinhardt, P. (2022) "Paideia" in: *Brill Encyclopedia of Early Christianity Online*. D.G.Hunter, P.J.J. van Geest en B.J. Lietaert Peerbolte (eds.) Geraadpleegd op 15 mei 2023. doi:http://dx.doi.org/10.1163/2589-7993_EECO_SIM_00002503.
- Grafton, A. & Jardine, L. (1986). *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth-Century Europe*. Harvard University Press.
- Hadot, P. (2003). *Filosofie als een manier van leven*. Ambo.
- Hall, E. (2018). *Wat zou Aristoteles doen? Hoe oude filosofie je leven kan veranderen*. Ten Have.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus*. Thomas Rap.
- Heshel, A. (2006). *De sabbat & Vernieuwing vanuit de traditie*. Abraxas.
- Highet, G. (1989). *The Art of Teaching*. Penguin Random House.
- Highet, G. (1976). *The Immortal Profession*. Weybright and Talley.
- Hillesum, E. (1982). *Het verstoorde leven, dagboek van Ety Hillesum, 1941-1943*. De Haan.
- Howell, W. (1941). *Rhetoric of Alcuin*. Princeton University Press.
- Huizinga, J. (1958). *Erasmus*. H.D. Tjeenk Willink en zn.
- Hutchins, R. en M. Adler. (1952) *Great Books of the Western World*. Encyclopaedia Britannica.
- Jaeger, W. (1945). *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Vol. 1*. Oxford University Press.
- Jaeger, W. (1960). "Der Großgesinnte (aus der Nikomachischen Ethik des Aristoteles)". *Humanistische Reden und Vorträge*. <https://doi.org/10.1515/9783110881721.186>
- Jaeger, W. (1986a). *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Vol. 2*. Oxford University Press.
- Jaeger, W. (1986b). *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Vol. 3*. Oxford University Press.
- Kimball, B. (1995). *Orators & Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education*. The College Board.
- Kimball, B. (2010). *The Liberal Arts Tradition: a Documentary History*. University Press of America.
- Kinneging, A. (1997). *Aristocracy, Antiquity and History: Classicism in Political Thought*. Routledge.
- Kinneging, A. (2005). *Geografie van goed en kwaad*. Spectrum.
- Kinneging, A. (2016). Democracy tempered by Aristocracy: rethinking an old idea. *Politeja*, 13(45), 5-25. <https://doi.org/10.12797/politeja.13.2016.45.01>
- Kinneging, A. (2020). *De onzichtbare maat*. Prometheus.
- Kitto, H. (1969). *The Greeks*. Penguin Books.
- Klamer, A. (2007, 7 december). "De waarde van de klassieke werken" [Lezing]. Beyers Naudé lezing, Leeuwarden, Nederland. <http://www.klamer.nl/publication/waarde-klassieke-werken/>
- Konstan, D. (1997). *Friendship in the Classical World*. Cambridge University Press.
- Korevaart, K., Jansen, H. & De Jong, J. (2007). *Het woud van de retorica*. SNL.
- Kronman, A. (2007). *Education's End*. Yale University Press.
- Kronman, A. (2019). *The Assault on American Excellence*. Free Press.
- Kroon, C., Sluiter, I., & Verkenningcommissie Klassieke Talen. (2010). *Het geheim van de blauwe broer*. SLO.
- Lasch, C. (1996). *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W.W. Norton & Co.
- Leeman, A. (1952). *Hiëronymus' droom: de betekenis van Cicero voor christendom en humanisme*. Universitaire Pers Leiden.
- Lemov, D. (2010). *Teach Like a Champion: 49 Techniques that Put Students on the Path to College*. Jossey-Bass.
- Lendering, J. (2012). *De klad in de klassieken*. Athenaeum-Polak & Van Genneep.
- Lewis, C. & Short, C. (1975). *A Latin Dictionary*. Oxford University Press.
- Lewis, C. (2012). *The Screwtape Letters*. Collins.
- Liddell, H., Scott, R. & Jones, H. (1996). *Greek-English Lexicon*. Oxford University Press.

- Löwith, K. (1948). "Can There Be a Christian Gentleman?" *Theology Today*, 5(1), 58-67.
<https://doi.org/10.1177/004057364800500108>
- Lubbers, R. (2018). *Persoonlijke herinneringen*. Balans.
- Marrou, H. (1956). *A History of Education in Antiquity*. University of Wisconsin Press.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding Media*. Amsterdam University Press.
- Mercer, R. (1979). *The Teaching of Gasparino Barzizza*. The Modern Humanities Research Association.
- Mijland, I. (2018). Makkelijker kunnen we het niet maken, wel leuker. Quirijn.
- Min, N. (1966). *Voor wie ik liefheb wil ik heten. Gedichten*. Bert Bakker.
- Misra, S., Cheng, L., Genevie, J. & Yuan, M. (2014). "The iPhone Effect". *Environment and Behavior*, 48(2), 275-298. <https://doi.org/10.1177/0013916514539755>
- Murray, C. (2013). *Coming Apart*. Crown Forum.
- Nash, P. et al. (1967). *The Educated Man*. John Wiley & Sons.
- Newman, J. (1902). *University Sketches*. Walter Scott Publishing.
- Newport, C. (2016). *Deep Work : Rules for Focused Success in a Distracted World*. Little, Brown Book Group.
- Newport, C. (2019). *Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World*. Penguin.
- Nicgorski, W. (2016). *Cicero's Skepticism and His Recovery of Political Philosophy*. Palgrave MacMillan.
- Nussbaum, M. (2010). *Not For Profit*. Princeton University Press.
- Nussbaum, M. (2011a). *Creating Capabilities*. Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2011b). *Niet voor de winst*. Ambo|Anthos.
- Oakley, F. (1992). *Community of Learning: The American College and the Liberal Arts Tradition*. Oxford University Press.
- Orlandis, J. (1985). *A Short History of the Catholic Church*. Four Courts Press.
- Otterspeer, W. (2000). *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1572-1672*. Bert Bakker.
- Palmer, R. (1959). *Age of the Democratic Revolution: Vol. 1: The Challenge*. Princeton University Press.
- Pappas, N. (2003). *Routledge Philosophy Guidebook to Plato and the Republic*. Taylor & Francis.
- Paus Franciscus (2018). *Gaudete et exsultate*.
https://www.vatican.va/content/francesco/la/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20180319_gaudete-et-exsultate.html
- Pieper, J. (2003). *Rust en beschaving*. Uitgeverij Aspekt.
- Pieper, J. (2004). *Über die Tugenden*. Kösel.
- Postman, N. (2005). *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. Penguin Books.
- Rashdall, H. (1958). *The Universities of Europe in the Middle Ages. Volume I: Salerno - Bologna - Paris*. Clarendon Press.
- Ratzinger, J. (2008). *Geloof, waarheid en tolerantie*. Lannoo.
- Riemen, R. (2018). *Brief aan mijn leraar (Vol. 79)*. Nexus Instituut.
- Roberts, P. (2014). *The Impulse Society*. Bloomsbury.
- Runia, E. (2019). *Genadezesjes*. Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Sartori, G. (2019). *Homo videns*. Editori Laterza.
- Sartori, G. (2021). *Homo videns: een essay over de kijkende mens en de ondergang van het denken*. De Blauwe Tijger.
- Schelsky, H. (1960). *Einsamkeit und Freiheit: Zur Sozialen Idee der Deutschen Universität*. Verlag Aschendorff.
- Schimmelpenninck, S. & Van Zwieten, R. (2019). *Elite gezocht*. Prometheus.
- Schrijver, N. (1998). *Begrensd soevereiniteit : 350 jaar na de Vrede van Munster*.
<https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1284587/201506171042.pdf>
- Schwartz, B. (2005). *The Paradox of Choice*. Macmillan Publishers.
- Scruton, R. (2009). "Farewell to Judgment". *The American Spectator*.
<https://www.catholiceducation.org/en/culture/art/farewell-to-judgment.html>
- Selderhuis, H. (2016). *Luther Verzameld*. Kok.
- Sennett, R. (2008). *The Craftsman*. Yale University Press.
- Sennett, R. (2000). *De flexibele mens*. Byblos boeken.
- Sipiora, P. & Baumlin, J. (eds.) (2002). *Rhetoric and Kairos. Essays in History, Theory and Praxis*. State University of New York Press.
- Slooter, M. (2010). *De vijf rollen van de leraar*. CPS Onderwijsontwikkeling en advies.
- Smeets, H. (2021). *Een wonderbaarlijk politicus*. De Bezige Bij.
- Smithuisen, D. (2020). *Gouden bergen: portret van de digitale generatie*. De Bezige Bij.

- Spangenberg, F. & Lampert, M. (2011). *De grenzeloze generatie en de onstuitbare opmars van de B.V. IK*. Nieuw Amsterdam.
- Spitzer, M. (2013). *Digitale dementie*. Atlas Contact.
- Spitzer, M. (2016). *Digiziek*. Atlas Contact.
- Storr, A. (1997). *Solitude*. HarperCollins Publishers.
- Strauss, L. (1970). "Liberal Education and Mass Democracy", in: R. Goldwin (ed.). *Higher Education and Modern Democracy*. Rand McNally & Company. pp. 73-96.
- Tak, H. & Oomen, B. (eds.). (2012). *De disciplines voorbij*. de Drukkery Schrijverspodium.
- Teitler, P. (2019). *Lessen in orde*. Coutinho.
- Turkle, S. (2015). *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. Penguin Press.
- Twenge, J. (2017). "Have Smartphones Destroyed a Generation?" *The Atlantic*.
https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2017/09/has-the-smartphone-destroyed-a-generation/534198/?utm_source=share&utm_campaign=share
- Van Ast, M., De Loor, O. & Spijkerbroek, L. (2020). *Effectief leren*. Noordhoff.
- Van der Waals, K. (2020). *Picture perfect*. Atlas Contact.
- Van der Wende, M. (2011). "The Emergence of Liberal Arts and Sciences Education in Europe: A Comparative Perspective". *Higher Education Policy*, 24(2). pp. 233-253. <https://doi.org/10.1057/hep.2011.3>
- van Geest, P. (2004). "Omnis scriptura legi debet eo spiritu quo facta est... On the hermeneutics of Wilhelm Dilthey and Albert Deblaere" in: R. Faesen (ed.), *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 177*. Peeters. pp. 427-442.
- Van Geest, P. (2008). *Thomas a Kempis*. Kok.
- Van Geest, P. (2022). "The *Quaestio prima* in Pope Adrian VI's *Quaestiones Quodlibeticae* and His Approach to Poverty", in: *Louvain Studies* 45, pp. 155-176.
- Van Noort, W. (2017). *Is daar iemand?* Thomas Rap.
- Van Tongeren, P. (2003). *Deugdelijk leven: Een inleiding in de deugdethiek*. SUN uitgeverij.
- Vázquez de Prada, A. (2001). *The Founder of Opus Dei*. Macmillan Publishers.
- Verbrugge, A., & Van Baardewijk, J. (2014). *Waar toe is de universiteit op aarde?* Boom uitgeverij.
- Von Hildebrand, D. (2001). *Transformation in Christ: On the Christian Attitude*. Ignatius Press.
- Wiersma, J. (2015). "Docentschap: over liefde, imitatie en zelfkennis", in: *Christen Democratische Verkenningen*. Winter 2015. Boom. pp. 77-83.
- Wolf, M. (2019). *Reader, Come Home*. Harper Paperbacks.
- Worthington, I. (2010). *A Companion to Greek Rhetoric*. Wiley-Blackwell.
- Zweig, S. (1983). *Joseph Fouché*. Agathon.
- Zweig, S. (2018). *De wereld van gisteren*. Rainbow.

Krantenartikelen offline

- Truijens, A. (2012, 28 maart). Wat is "excellentie" in het onderwijs precies? *de Volkskrant*.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-is-excellentie-in-het-onderwijs-precies~b51fc9a5/>
- Oostra, L. (2018, 14 april). De twintiger van nu wil te veel. *NRC Handelsblad*, 14-15.
- Milikowski, F. (2014, 24 april). Wat heb je aan Grieks en Latijn? Het vervlogen Bildungsideaal. *De Groene Amsterdammer*, 138 (17), 88-91.
- Plasterk, R. (2004, 18 juni). Crèche voor rijkelui'skinderen. *de Volkskrant*. Te vinden hier nog:
<https://www.beteronderwijsnederland.nl/blogs/2007/02/columns-van-plasterk-over-onderwijs/>

Krantenartikelen online (moment van raadplegen staat steeds in de desbetreffende eindnoot zelf):

- "Jobhoppen en flexibiliteit: dit wil de Europese werknemer" op: <https://www.rtlnieuws.nl/geld-en-werk/artikel/201946/jobhoppen-en-flexibiliteit-dit-wil-de-europese-werknemer>.
- "Jobhoppen is goed: waarom je elke drie jaar van baan moet wisselen" op:
<https://www.careerwise.nl/werkplezier/carriereswitch/jobhoppen-is-goed-waarom-je-moet-wisselen/>
- "Naar excellente scholen, leraren en leerlingen".
<https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/rapporten/2011/03/07/studie-naar-excellente-scholen-leraren-leerlingen-en-studenten>
- "Nederlander overschat eigen talenkennis", *Trouw* 31 juli 2006. <https://www.trouw.nl/home/nederlander-overschat-eigen-talenkennis~a6f10f86/>

- “America’s New Aristocracy” in: *The Economist*. 22 januari 2015.
<https://www.economist.com/leaders/2015/01/22/americas-new-aristocracy>
- “Best bekeken YouTube-filmpjes van 2017”, <https://www.metronieuws.nl/nieuws/binnenland/2017/12/dit-zijn-de-best-bekeken-youtube-filmpjes-van-2017>. Aantal kijkers bekeken op 17 april 2018.
- “De 10 beste tv-programma's van 2020” <https://www.superguide.nl/nieuws/de-10-beste-tv-programmas-van-2020-tv>
- “De urgentie is hoog, verklein de kloof tussen politiek en burgers nú” <https://www.trouw.nl/opinie/de-urgentie-is-hoog-verklein-de-kloof-tussen-politiek-en-burgers-nu~b96b2278/>
- “Docent zit thuis na ‘haatzaaiende’ schrijfofdracht over islam, school neemt maatregelen na doodsb bedreigingen”. *Algemeen Dagblad*. 23 november 2020. <https://www.ad.nl/binnenland/docent-zit-thuis-na-haatzaaiende-schrijfofdracht-over-islam-school-neemt-maatregelen-na-doodsbedreigingen~a23267b1/>
- “Het kontje van Bos? Kidsweek wil de jeugd meer bieden dan de oppervlakkigheid van tv”, <https://www.trouw.nl/home/het-kontje-van-bos-kidsweek-wil-de-jeugd-meer-bieden-dan-de-oppervlakkigheid-van-tv-~af5308d8/>
- “Hoe overheid en burger elkaar kwijtraakten” <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/05/hoe-overheid-en-burger-elkaar-kwijtraakten-a4034367>
- “In Afrika is een gsm van levensbelang” 28 november 2015. https://datanews.knack.be/ict/nieuws/in-afrika-is-een-gsm-van-levensbelang/article-normal-629865.html?cookie_check=1636025310
- “Jeugdteams kunnen komend seizoen geen kampioen meer worden” <https://www.rtlnieuws.nl/sport/voetbal/artikel/5035646/jeugdteams-kunnen-komend-seizoen-niet-meer-winnen-verliezen>. *RTL Nieuws*. 26 februari 2020.
- “Kenianen wereldwijd aan kop met betalingen via mobiel” in: *de Volkskrant*. 3 mei 2018.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kenianen-wereldwijd-aan-kop-met-betalingen-via-mobiel~bd48e0ce/> Geraadpleegd op 4 november 2021.
- “Kloof burgers - politieke elite is groter dan ooit” <https://opinieez.com/2017/08/06/kloof-burgers-politieke-elite-is-groter-dan-ooit/#prettyPhoto>
- “Nailed it! The Spirit Awards' best one-liners” <https://www.usatoday.com/story/life/entertainthis/2016/02/27/nailed-here-spirit-awards-best-one-liners/81047438/>
- “NRC gaat zaterdag-magazine vernieuwen”, <https://inct.nl/news/4568/nrc-gaat-zaterdag-magazine-vernieuwen> (geraadpleegd op 7 januari 2021).
- “The 9.9 Percent Is the New American Aristocracy” in: *The Atlantic*. June 2018.
<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/the-birth-of-a-new-american-aristocracy/559130/>
- “Vergadertypes: ben jij rood, groen, geel of blauw?” <https://www.managementsupport.nl/vergaderen/nieuws/2020/02/vergadertypes-ben-jij-rood-groen-geel-blauw-10112017>
- “Zelfhulp: Wat is jouw kleur?” <https://streetsahead.nl/zelfhulp/wat-is-jouw-kleur/>
- Truijens, A. (2012) "Wat is 'excellentie' in het onderwijs precies", *de Volkskrant*, 26 mei 2012.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-is-excellentie-in-het-onderwijs-precies~b51fc9a5/>

Losse websites

moment van raadplegen staat steeds in de desbetreffende eindnoot zelf

antigonejournal.com/2022/05/gilbert-highet/
 boltentraining.nl/socratisch-gesprek-wat-is-dat/
 daliafeldheim.com/
 flowleadership.org/flow/
 klassieken.nu/2017/06/04/oud-leerling-joppe-over-de-waarde-van-klassieke-talen-in-het-heden/
 press.blendle.com/klubblad/he-hallo-wij-zijn-er-ook-nog-met-onze-principes/#:~:text=Blendle%20onthoudt%20op%20welke%20artikelen,mee%20wat%20gebruikers%20niet%20willen.
 support.snapchat.com/nl-NL/a/snapstreaks
 www.filosofie.nl/aristoteles/index.html
 www.flowskills.com/flow-for-executives.html
 www.hetsocratischgesprek.nl

www.maastrichtuniversity.nl/education/excellence-and-honours-programmes
www.npo.nl/de-strategie-van-klaver/21-10-2016/POMS_KN_5601891 <https://sstroop.nl/visuele-marketing-van-praatjes-naar-plaatjes/#.WtWs4yMS92E>
www.rug.nl/ucg/education/www.universiteitleiden.nl/onderwijs/opleidingen/bachelor/wiskunde.
www.theverge.com/2016/4/18/11454976/apple-iphone-use-data-unlock-stats
www.tilburguniversity.edu/nl/onderwijs/bacheloropleidingen/liberal-arts-and-sciences
www.ucr.nl/about-ucr/discover/liberal-arts-sciences/
www.uu.nl/en/organisation/university-college-utrecht/your-study